PROGRAMI
OPORBENIH STRANAKA
U HRVATSKOJ.

Napisali

Dr. Šime Mazzura i Dr. Marijan Derenčin.

(Preštampano iz „Obzora“.)

U ZAGREBU
Tisak Dioničke tiskare
1894.

PROGRAMI

OPORBENIH STRANAKA

U HRVATSKOJ.

Napisali

Dr. Šime Mazzura i Dr. Marijan Derenčin.

(Preštampano iz „Obzora“.)

U ZAGREBU
Tisak Dioničke tiskare
1894.

I.

Ništa naravnijega od težnje, da se dvije stranke, proti kojim vojuje zajednički protivnik, sdruže proti njemu u zajedničku akciju. Težnja jednaka takovoj stvara sve udružbe, koje se u raznolikim formama prikazuju svietu. Svakoj je svrha, da svlada odpor, koji prieči, da se postigne neka zajednička svrha.

Ništa naravnijega, ako je često i u novije vrieme začeta misao sdruženja oporbenih stranaka u Hrvatskoj, ako je više puta pokušano tu misao oživotvoriti. Ja ću pripoviedati, što je meni o tom poznato.

U sjednici, hrvatskoga sabora od 4. siečnja 1885 bijaše na dnevnom redu razprava o indemnitetu. I ja sam uzeo rieč, pa sam na koncu svoga govora rekao prema saborskoj većini:

„Ja neznam, je li vam pravo ili nije, što nas vidite u saborskom djelovanju sjedinjene sa „strankom prava“, što radimo, glasujemo i nastojimo promicati napredak ove zemlje, idući u saboru zajedno sa strankom prava . . . . . Nemože se tajiti, veleštovana gospodo, da se Ugarska uvukla ponudom bieloga lista u Hrvatsku u dlaki janjeta i da je to janje preko noći promienilo dlaku i pretvorilo se u vuka na polju zakona i materijalnih interesa Hrvatske. Hajka nije mogla izostati i u toj hajci sastali smo se mi sa strankom prava, pridržavajući svaki svoje vlastite naboje i vlastito svoje oružje. Mi se sastadosmo s njom tim radostnije — a to odgovaram dru. Šramu — što smo razabrali, da je „stranka prava“ prigrlila ideju

slavenske uzajamnosti, koju smo mi od početka zagovarali, pak radeći na tom polju, svaki svojim programom, svojim nabojem i oružjem, mislimo, da ćemo se sastati na točki, koja će glasiti: Hrvatska Hrvatom".

Pa doista, u saborskom periodu od 1884—1887, trsila se „neodvisna narodna stranka", da se saborski rad jedne s drugom strankom prikaže kao sustavan i jedinstven. Zato bijaše „neodvisna narodna stranka" stavila predlog „stranki prava", da se izabere zajednički eksekutivni odbor za saborsko djelovanje. „Stranka prava" nije taj predlog prihvatila, već nam je poručila, ako želimo, da sudjeluje s nama, kad se radi o kojem predlogu, da joj ga pravodobno priobćimo, da ga ona uzmogne uzeti u pretres u svom klubu i odlučiti, može li s nama o tom predlogu glasovati. Dakle zajednički rad od slučaja od slučaja. Nu niti je bilo kakovih priobćenja, niti kakova sbliženja. „Stranka prava" ostade u svom taboru, jače naoružana proti „neodvisnoj", nego li proti takozvanoj „narodnoj stranci".

U jeseni g. 1890, dakle cielu poldrugu godinu prije saborskih izbora od 1892, predložio sam klubu „neodvisne narodne stranke", da pokuša nebi li moguće bilo sporazumjeti se sa strankom prava i s drugim oporbenim elementima u zemlji, glede budućih izbora, pa da i u saboru zajednički radimo bar u onim poslovima, koji su zajednički ukupnoj opoziciji. Klub je prihvatio moj predlog i povjerio mi, da sastavim program koalicije, koji sam ja sastavio i koji je ovako glasio:

„Stranka prava" i „neodvisna narodna stranka", zatim dolje podpisani članovi sabora, koji sada nepripadaju k nijednoj od ovih stranaka, sklapaju sliedeću konvenciju:

I. Obvezuju se, da će zajednički raditi oko proširenja državne autonomije kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

II. Obvezuju se, da će zajednički raditi, oko uvedenja parlamentarnih i liberalnih uredaba u državni život kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

III. Obvezuju se, da će zajednički raditi u svim onim poslovima, koji se odnose na uporabu hrvatskoga jezika, u svim granama javnoga života.

IV. Obvezuju se, da će zajednički raditi oko sjedinjenja Dalmacije i reinkorporacije Rieke.

V. Obvezuju se, da će zajednički djelovati, kada god nastane nužda zajedničkoga rada proti drugim strankama u zemlji ili u monarkiji; da će s inim Slavenima u monarkiji zajednički raditi, te ih po mogućnosti podupirati u poslovima, koji se odnose na njihovu narodnost, autonomiju, gospodarsku ili državnu nezavisnost.

VI. Obvezuju se, da pojedinci, bez privole na to ovlaštenih organa po poslovniku stranke, neće o predmetima, koji se na ovu konvenciju odnose, budi s vladama ili s vladinim povjerenicima, budi s inim strankama u zemlji ili monarkiji ni dogovarati se, ni ma što zaključivati ili odlučivati.

VII. Ova konvencija traje od 1. siečnja 1891 do 31. prosinca 1896".

Ovaj je predlog primljen u klubu „neodvisne nar. stranke"; a ja sam imao zadaću, da ga priobćim uglednijim članovima stranke prava, s kojim sam češće govorio o našim javnim prilikama, pa sam to i učinio, s molbom, da ga svomu klubu predlože, te mi zaključak priobće.

Do konca prosinca 1890 nedobih nikakova odgovora, pa jer je i djelovanje dra. Račkoga u toj stvari ostalo bez uspjeha, to sam na staro ljeto 1890 u „Obzoru" napisao članak, kojim sam zagovarao koaliciju opozicija. Na taj članak, kao i na one, koje sam u toj stvari pisao u siečnju 1891, odgovorio je organ „stranke prava" psovkama, dok nam konačno nedovikne: „ni u crkvu s vami".

*

Prizorâ, koji su se dogodili u drugoj polovici kolovoza 1891., kada su braća iz Dalmacije posjetila našu izložbu, bolno se sjeća svaki rodoljub s ove i s one strane Velebita, pa prelazim preko njih.

Abstinencijom naše stranke od izbora saborskih od svibnja 1892. dali smo zgodu „stranki prava", — uz koju, kako „pravaši" tvrdiše i tvrde, da „cieli narod stoji", koja je stranka pače „sam narod", — da prokuša svoje sile po širokoj volji. Dobila je toliko zastupnika, da nemože ni naknadnim izborima donieti pred sabor samostalna predloga. U tom joj nije sigurno „neodvisna nar. stranka" stajala na putu, dapače, ona ju je gdje i gdje podpomagala na biralištu.

Moguće, da je taj neuspjeh otvorio oči mnogomu „pravašu", da mu je prstom pokazao, da se borbom proti „neodvisnoj nar. stranci" nepostizava ništa, da se treba okrenuti proti trećemu, naročito proti onim elementima, proti kojim se bori i „neodvisna nar. stranka"; moguće da je toga radi od „stranke prava" ponudjena koalicija „neodvisnoj nar. stranci".

U prosincu 1892. bijah bolestan. Posjeti me nezaboravni dr. Franjo Rački, pa mi priobći, da „pravaši" nudjaju koaliciju. On me upita, šta o tom mislim? Nakon poduljega razgovora, pristao je dr. Rački na moj predlog, da treba „stranci prava" pripustiti inicijativu glede programa o sporazumku opozicije, tim više, što su njoj poznati naši predlozi. Program o koaliciji, koji smo mi priočili nekim članovima „stranka prava", to je program akcije. Mogli smo ga bez prepirke u svako doba detailirati. Uklanjao se svemu, što bi moglo dati mjesta razmiricama medjusobnim. U tom programu mogli smo biti složni. U drugim pitanjima mogla je ostati svaka stranka, kao i pojedinci izvan stranaka, na svom stanovištu. Bilo je dakle posve naravno, da ostavimo „pravašima" inicijativu, jer su oni ovaj put ponudili koaliciju, a znali su za naše predloge.

Dr. Rački je preuzeo, da će on voditi dogovore s pravašima. Bolestan, nisam polazio naših klubskih sjednica, zato neznam, kako se kasnije stvar razvila u potankostima.

Nu nekoliko dana prije Božića god. 1892., dobih poziv od g. dra. Bresztyenszkoga, kojim me pozivao na dogovor dne 18. prosinca 1892., o sporazumku stranaka, a potrudi se k meni i pokojni dr. Rački, da me umoli, da svakako dodjem.

Primljen je na tom sastanku sliedeći sporazumak:

„I. Raditi će zajednički za oživotvorenje državnoga i prirodnoga prava naroda hrvatskoga u okviru habsburžke monarkije.

II. Raditi će zajednički oko sjedinjenja i nezavisnosti svih zemalja hrvatskih.

III. Raditi će zajednički oko uvedenja parlamentarnih i liberalnih uredaba u državni život kraljevine Hrvatske.

IV. Raditi će zajednički, da se u svih granah javnoga života rabi izključivo hrvatski jezik.

V. Djelovati će zajednički, kadgod nastane nužda zajedničkoga rada glede drugih stranaka u zemlji ili u monarkiji.

VI. Obvezuju se, da pojedinci, bez privole zajedničkoga eksekutivnoga odbora, neće o predmetih, koji se na ovaj sporazumak odnose, budi s vladom i s vladinimi povjerenici, budi s inim strankami u zemlji ili monarkiji ni dogovarati se, ni ma što zaključivati ili odlučivati.

VII. Provedenje ovoga sporazumka povjerava se zajedničkomu eksekutivnomu odboru, koji može dozvoliti sudjelovanje u tom radu i drugim otačbenikom, ako i nisu članovi uvodno spomenutih stranaka.*)"

---

*) U prepisu, koji je vlastoručno prepisao pokojni dr. Rački fali uvod, zato neznam kako doslovce glasi. Nu moradoše tu u uvodu biti naznačene „neodvisna nar. stranka" i „stranka prava".

Ovaj je sporazumak podpisan u stanu gosp. dra. Bresztyenszkoga dne 26. prosinca 1892. u 9 sati prije podne. Nekoji podpisi bijahu na spisu, koji nosi datum od 18. prosinca 1892. Izostavljena je stavka o solidarnosti Slavena u monarkiji, koja je sadržana u čl. V. moga prvobitnoga predloga. Ja neznam zašto, jer u raspravu nisam ni uticao, ni kod razprave prisustvovao, pa sam držao, da u toj stvari, nije izmedju „pravaša" i dra. Račkoga postignut sporazumak.

Na temelju toga kompromisa trebalo je započeti naše djelovanje, te je izabran eksekutivni odbor, u koji je svaka stranka poslala jednaki broj članova. Imali su pristup i gosp. dr. Bresztyenszky i urednici oporbenih novina. Sastajali smo se redovito jedan put na nedjelju.

Radilo se prije svega o organizaciji koalirane opozicije. Meni je povjereno, da sastavim osnovu. Ja sam početkom ožujka 1893 izradio osnovu, te ju predložio odboru. Osnova sadržaje ustanove: I. o centralnom odboru; II. o zadaći i ustrojstvu centralnoga odbora; III. o glavnim skupštinama stranke; IV. o kotarskim odborima; V. o blagajni; VI. o tajniku i arkivu.

Ova osnova sastavljena je u smislu koalicije. Predpostavlja dvije stranke, koje su representirane u centralnom odboru jednakim brojem članova. Osnova je na toj podlozi dosljedno provedena. Samo u kotarskim odborima nije se zahtievao jednaki broj članova obiju stranaka. Inače se organizacija po cieloj zemlji imala provesti kao jedinstvo, nu kao što rekoh na predpostavi dviju stranaka, to jest na temelju koalicije.

Eksekutivni odbor odobrio je sustav organizacije, koji je u osnovi proveden, ali je osnovu zabacio zato, jer da predpostavlja dvije stranke u mjesto sjedinjene opozicije. Zaključeno je zato, da se imade u svim točkama provesti jedinstvena organizacija sjedinjene opozicije. U tu svrhu umoljen je jedan član odbora, da sa mnom zajedno preradi osnovu. Ja sam izjavio, da ju ja neznam preraditi po želji odbora, pa sam osnovu predao onomu drugomu odborniku, da on to prouči i pokuša. Nu do toga nije došlo.

II.

U našem klubu prigovorilo se članovima eksekutivnoga odbora, da nerade prama zaključku skupštine, koju je „neodvisna narodna stranka" držala u Zagrebu u oči izbora dne 19. svibnja g. 1892. U toj skupštini bijaše zaključeno, da se „neodvisna narodna stranka" imade kao takova po zemlji organizovati. O kompromisu sa strankom prava skupština stranke da nije obavieštena. Klub da ne može napustiti mandat, što ga je primio od skupštine, a da o tom neobaviesti skupštine, da nemože nešto nova provadjati a da nesasluša skupštinu stranke. Uslied tih prigovora, kojim se nemogaše poreći temeljitost, zaključio je klub „neodvisne narodne stranke", da će pozvati skupštinu stranke, te joj predložiti, da odobri sporazumak utanačen sa „strankom prava", pa da dobije od skupštine povlast, da zajedno sa „strankom prava" provede po zemlji organizaciju. Taj smo zaključak priobćili eksekutivnomu odboru.

I „stranka prava" odluči, da će i ona sazvati u istu svrhu svoju skupštinu i tako se sastadoše u Zagrebu 15. studenoga 1893 skupštine obiju stranaka, da odluče o kompromisu od 18. prosinca 1892.

U eksekutivnom odboru bijaše zaključeno, da će se kompromis proglasiti u zajedničkoj skupštini obiju stranaka, budu li ga skupštine pojedinih primile bez promjene.

Skupština naše stranke, koja bijaše mnogobrojna, od 250 članova po prilici, odabrane inteligencije iz

ciele zemlje, primila je nakon obrazloženja i nakon kratke razprave kompromis; izabrala članove za eksekutivni odbor, te ga ovlastila, da po svom razboru nastoji oko organizacije opozicije. Predsjednik skupštine, sada pokojni dr. Rački, izjavio je nadu, da će se obje stranke složiti u jednu stranku.

I skupština „stranke prava" prihvatila je kompromis. Tek u najnovije doba saznadosmo, s kakovim uslovima. Zajednička skupština bude urečena istoga dana u 5 sati poslie podne i kompromis proglašen. Eksekutivni je odbor pojačan izborom novih članova, u jednakom broju iz svake stranke, a predsjednikom je izabran g. dr. Bresztyenszky. Odma u prvoj sjednici upitao je jedan od novo nadošlih članova „stranke prava" od prilike ovako: Gospodo, kažite nam, jesmo li mi jedno, jer ako nismo jedno, nemožemo ni biti zajedno. Odgovorilo se, da smo jedno na temelju programa o koaliciji, a da se može pokušati i redakcija zajedničkoga programa. Nu bilo nas je i takovih, koji otvoreno rekosmo, da nenamjeravamo postati „pravaši". To s jedne strane, pa i zato što se uzelo, da jedinstvena organizacija predpolaže jedinstveni program, odlučeno je, da valja pokušati, nebi li bilo moguće složiti obje stranke u jednom programu. Uslied toga izmjenile su si stranke svoje pismene programe.

„Neodvisna narodna stranka" predala je članovima eksekutivnoga odbora „stranke prava" sliedeći program:

„Prislanjajući svoj rad na čl. 42. hrvatskoga sabora od god. 1861. i na razprave hrvatskoga odbora kraljevinskoga godine 1866., pak izkustvom upućena, kako se ustanove čl. I. god. 1868. izrabljuju na štetu kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i kako je ni revizija toga zak. čl. od god. 1873. ne štiti, „neodvisna narodna stranka" izloži u adresi podastrtoj u sjednici hrvatskoga sabora dne 15. siečnja god. 1884.

ona načela o državo-pravnomu odnošaju rečene kraljevine naprama kraljevini Ugarskoj i cjelokupnoj habsburžkoj monarkiji, koja bi jedina bila podobna kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji obezbiediti njezinu državnomu pravu odgovarajući državo-pravni položaj, zajamčiti joj ustavnu slobodu i mirni postepeni razvitak, te ukloniti neprestane s kraljevinom Ugarskom razmirice, koje obje samo oslabljuju.

Iskustvo posljednjih osam godina, za kojih se sve to više vriedja i onako tiesna rečenim člankom hrvatskoj zemlji odmjerena samouprava, ustavna sloboda suzuje, njezini gospodarstveni probitci zanemaruju, hrvatski pače jezik iztiskuje, još većma utvrdi „neodvisnu narodnu stranku" u osvjedočenju, da je onaj državopravni položaj, koji je u spomenutoj adresi nacrtan, kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji za obstanak i njezinu sretniju budućnost neobhodno nuždan.

S toga ne samo ne ima razloga, da se odstupi od načela izraženih u onoj adresi, nego osjeća se „neodvisna narodna stranka" pozvanom, da okupi oko svoje zastave sviestne sile naroda, da onim načelom izvojšti pobjedu putem naznačenim u §. 70. rečenoga članka I. god. 1868.

Prema tomu nastojati će „neodvisna narodna stranka" svimi zakonitimi sredstvi:

1. Da se pridruženjem Dalmacije i povratom Rieke i Medjumurja izvede zemljištna cjelokupnost kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

2. Da se kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji u okviru cjelokupne habsburžke monarkije i u savezu ugarsko-hrvatskih zemalja, pripadajuća joj po historijskom i narodnom pravu, državna samostalnost povrati. U tom pogledu „neodvisna narodna stranka" priznaje: a) izmedju ugarsko-hrvatskih i ostalih zemalja habsburžke monarkije onu državo-pravnu svezu, koja je zak. čl. XII. ugarskoga sabora od god. 1867. uglav-

ljena, sve dotle, dok pravno i faktično postoji. Priznaje nadalje: b) s kraljevinom Ugarskom zajedinstvo u osobi zajedničkoga kralja, zajedničke krune i zajedničke krunitbe, kod koje ima se ipak kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji uglaviti i izvorno izdati posebna zavjernica. Tomu dosljedno priznaje: c) zajedničko takodjer s kraljevinom Ugarskom u zajedničkoj na temelju pariteta sastavljenoj ugarsko-hrvatskoj delegaciji ustavno razpravljanje skupnih ciele monarkije posala, naznačenih u §§ 8. i 9. zak. čl. XII. ugarskog sabora od god. 1867. i provedba ipak u zajedničkoj delegaciji stvorenih zakona pridržaje se sporazumno s Ugarskom kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Kod onih državnih posala, koji se po spomenutom čl. XII. imadu po jednakih za obje polovine monarkije sporazumno ustanovljenih načelih rješavati, hrvatska će vlada s ugovorom kod toga sporazumka sudjelovati, te hrvatskomu saboru dotične predloge na prihvat podastirati i prihvaćene sama izvršivati. Priznaje nadalje: c) da je kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija obvezana za zajedničke izdatke pridonositi po ključu, koji će se prema njezinoj poreznoj snazi i gospodarskom razvoju sporazumno s kraljevinom Ugarskom uglaviti; a tako i primjeren godišnji prinos za dugove sveukupne monarkije prema čl. XV. ugarskog sabora od god. 1867. i za potlašnje ugarsko-hrvatske dugove, u koliko su za kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju učinjeni.

3. Prema tomu razpravljat će kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija putem svoga u svom saboru izabranoga izaslanstva s kraljevinom Ugarskom u zajedničkoj ugarsko-hrvatskoj delegaciji o poslovih odnosećih se na vanjsko diplomatičko i trgovačko zastupanje carevine naprama inostranim državam kano i na odanle proiztičuće medjunarodne ugovore, za tim o poslovih zajedničke obrane cjelokupne monarkije, te o troškovih tičućih se vanjskoga zastupanja i zajedničke obrane. Doprinosbena ipak, na hrvatsku zemlju odpadajuća, svota uvrstit će se u hrvatski proračun, te po hrvatskoj vladi pripošiljati ugarskoj načinom, koji će se ustanoviti.

4. Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija te kraljevina Ugarska sklapat će zajedno s drugom polovinom carevine savez carevinski i trgovački, kano i ustanovljivati one pruge željezničke, koje iziskuju zajedničkih odredaba, za tiem uredjivati jednaka pravila glede onih vrsti neizravnih poreza, koji s promicanjem obrta u tiesnom savezu stoje, te opredjeljivati sustav i obće mjerilo novčanstva. — Osim toga obje će se kraljevine dogovarati zajednički o jednakih načelih obranbenoga sustava.

Svi ovi dogovori voditi će se izmedju vlada, a predlozi iza postignutoga sporazumka, koliko se tiču kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije podastirati će se njezinu zastupstvu po hrvatskoj vladi, koja će ih, kada zadobiju kriepost zakona, takodjer provadjati.

5. Svi ostali državni poslovi, koji nisu u smislu čl. XII. god. 1867 zajednički zemljam ukupne monarkije ili koji se netiču zajedinstva zemalja ugarsko-hrvatskih, spadaju u izključivu državnu samoupravu kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, koli glede zakonarstva, toli glede izvršbe.

Prema tomu prestaje nužda zajedničkoga ugarsko-hrvatskoga državnoga sabora, koji se je kroz ove 24 godine pokazao u narodnom pogledu nemogućim, a pogledom na interese hrvatske zemlje ubitačnim.

6. Prema ovako razširenoj državnoj autonomiji kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije preustrojiti će se njezina hrvatskomu saboru odgovorna vlada, u koje će područje osim onih u zak. čl. II. god. 1869 navedenih spadati poslovi financialni, narodno gospodarstveni, trgovački, prometni, obćila i zemaljske obrane.“ Ovako naš program.

„Stranka prava“ pak predala je članovima „neodvisne narodne stranke“ sliedeći program:

„Hrvatsko državno i prirodno pravo imade se oživotvoriti:

Članak I.

1. Uzpostavom cjelokupnosti kraljevine Hrvatske sjedinjenjem Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Rieke, Medjumurja, Bosne, Hercegovine, Istre, Kranjske, Koruške i Štajerske u okviru habsburžke monarkije.

2. Uzpostavom ustava, slobode i nezavisnosti kraljevine Hrvatske.

Članak II.

Ustav, sloboda i nezavisnost kraljevine Hrvatske imade se ustanoviti posebnim na hrvatskom saboru stvorenim i po Njegovom Veličanstvu kralju potvrdjenim zakonom.

Članak III.

Zakonodavnu vlast vrši kraljevina Hrvatska u svih granah državne uprave na svom saboru sporazumno s krunom.

Članak IV.

Poslove proiztičuće prema pragmatičkoj sankciji iz skupnosti monarkije rješavati će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj i ostalim zemljam Njegova Veličanstva.

Članak V.

Eksekutivnu vlast vrši hrvatska, saboru odgovorna vlada, kojoj na čelu stoji ban imenovan na predlog sabora po Njegovom Veličanstvu.

Iz sjednice kluba stranke prava:

U Zagrebu dne 3. studenoga 1893.“

III.

Dr. Rački primio je program „stranke prava“ ad referendum, pa nam je priobćio, da će pokušati, da napiše zajednički program. On je medjutim obolio i nastala je katastrofa, koja nam je prouzročila toliku žalost i bol, toliku prazninu.

U „mapi“ na pisaćem njegovom stolu, našao se poslie njegove smrti gornji program „stranke prava“, od 3. studenoga 1893., a uz njega sliedeći sastavak:

„Hrvatska ujedinjena opozicija složi se na osnovu sporazumka od . . . . . . 189 . god. u sliedećih točkah zajedničkoga programa:

Nastojati će svimi zakonitimi sredstvi:

1. Glede zemljištne cjelokupnosti kraljevine Hrvatske, da joj se prema državnomu pravu njezinu povrati Rieka s kotarom i Medjumurje i da se sdruži Dalmacija. Na dalje ići će u susret na osnovu prirodnoga prava i narodnoga načela onim rodoljubom Istre i slovenskih zemalja, koji traže svojoj domovini naslon na hrvatskoj zemlji, te će sdruženje Istre, Kranjske i slovenskih dielova Štajerske i Koruške s kraljevinom Hrvatskom podupirati, čim se njihovo pučanstvo za to izjavi. Napokon, pošto su Bosna i Hercegovina zaposjednućem po habsburžkoj monarkiji s ovom došle u bliži dodir, ako i kada budu joj pridružene, zahtievati će njihovo združenje s kraljevinom Hrvatskom, kojoj su pojedini dielovi njihovi njekada i onako pripadali, a kojih stanovništvo s njezinim jedan narod čini“.

Iza smrti dra. Račkoga nastavljene su sjednice eksekutivnoga odbora sdružene opozicije, u kojima se imadjaše uglaviti zajednički program. Brzo smo došli do uvjerenja, da se u plenumu eksekutivnoga odbora nemože postići nikakov rezultat. Jedan član „stranke

prava" izjavio je u jednoj sjednici ovo: „Gospodo, nevarajte se i nevarajmo se, ja ću vam istinu kazati, mi nesmijemo u ničem popustiti, dapače niti u imenu stranke, takav je naš mandat". Mi nemogosmo te rieči ozbiljno uzeti, jer se zajednički program imao sastaviti kompromisom, a svaki kompromis predpolaže, da će jedna stranka drugoj popustiti i tako da će se nešto nova stvoriti, što nije izključivo ni jedne ni druge stranke. Da smo ih ozbiljno uzeli, bili bi odmah prekinuli dogovore. Složismo se u tom, da se izabere pododbor od četvorice, koji će pod predsjedničtvom g. dra. Bresztyenszkoga raditi oko jedinstvenoga programa. „Stranka prava" izabere gg. dra. Franka i Evg. Kumičića, naša stranka g. prof. Smičiklasa i mene.

Prije nego li su započele rasprave pododbora, smatrasmo, da nam je dužnost izviestiti klub „neodvisne narodne stranke", o čem se radi. Za naš klub ja sam sastavio pismeno izvješće, u kojem sam podvrgao kritici program kluba „stranke prava", za koji mi rekoše nekoji njegovi članovi, *da je to prvi njihov kodificirani program*. Iz onoga moga izvješća vadim, što je za javnost, evo ovo:

Zadaća je naša, da odgovorimo na pitanje: da li se program, što nam ga je priobćila „stranka prava", može prihvatiti zajedničkim programom? Taj program u uvodu i u čl. I. glasi: „Hrvatsko državno i prirodno pravo, imade se oživotvoriti: čl. I. 1. Uspostavom cjelokupnosti kraljevine Hrvatske sjedinjenjem Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Rieke, Medjumurja, Bosne, Hercegovine, Istre, Kranjske, Koruške i Štajerske u okviru habsburžke monarkije. 2. Uspostavom ustava, slobode i nezavisnosti kraljevine Hrvatske".

Klub „stranke prava" pod nazivom „kraljevina Hrvatska" predstavlja onu cjelovitost, koja bi se imala sastojati iz svih onih kraljevina i zemalja, koje su nabrojene u čl. I. br. 1. njegova programa. Glede prošlosti neće nitko tvrditi, da su sve one kraljevine i zemlje, koje su navedene u čl. I. br. 1., nazivale se političkim imenom „Hrvatska", tako, da kad bi tko spomenuo to ime, da bi pod tim imenom i sam razumievao, a i drugi, koji bi to ime od njega čuli, predočili si odma skup svih kraljevina i zemalja navedenih u čl. I. Glede budućnosti pak, ja prihvaćam to ime, kao ime buduće „političke Hrvatske", smatrajući ga pravednim s etnografičkoga gledišta, nu svakako treba o tom čuti i braću našu Slovence.

Program stranke prava veli u čl. I., da se hrvatsko državno i prirodno pravo imade oživotvoriti: *uspostavom cjelokupnosti kraljevine Hrvatske* sjedinjenjem kraljevina i zemalja ondje navedenih. Uspostaviti cjelokupnost znači ono s nova sdružiti, što je nekoć već bilo sdruženo. Članak I. toga programa predpolaže dakle, da su sve kraljevine i zemlje u članku navedene, bile nekoć sdružene s kraljevinom Hrvatskom, da su to bile zemlje hrvatskoga kraljevstva i da su sačinjavale hrvatsko kraljevstvo, hrvatski teritorij. Historici tvrde, da to ne odgovara historiji. Glede zemljištnoga obsega razlikuju i historici i političari realni od virtualnoga obsega kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. U realni obseg spadaju današnja Hrvatska i Slavonija, zatim grad Rieka s kotarom. U virtualni pak Medjumurje, Dalmacija, Kvarnerski otoci, dio Istre i oni dielovi Bosne, koji su njekada spadali na kraljevinu Hrvatsku.

Štajersku, Korušku, Kranjsku, neke dielove Bosne i Hercegovinu neubrajaju historici ni u virtualni obseg kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Obzirom na čl. 42. hrvatskoga sabora od godine 1861., evo kako se izjavio naš kraljevinski odbor od god. 1866., na primjetbu ugar. kraljevinskoga odbora, o čl. 42 god. 1861: „U zemljištnom obsegu trojedne kraljevine razlikovao je sabor one česti, koje su sdru-

žene jednim zakonarstvom i jednom upravom, kano gradjanska Hrvatska i Slavonija, ili koje bar učestvovahu tada u zakonarstvu ma u pojedinih samo pitanjih, kano hrvatsko-slavonska vojnička Krajina — od česti, koje samo kriepošću državnoga prava trojedne kraljevine na nju spadaju, ali su još podpunoma od nje odieljene u zakonarstvu i upravi, kano Dalmacija i Medjumurje. Prve česti zemljištnoga obsega trojedne kraljevine čine realni, druge virtualni obseg njezin. Pod posljednjim mislio je sabor k tomu otoke Kvarnerske, dio Istre i one dielove sadanje Turske, koji su njekada spadali na trojednu kraljevinu*)."

Ne ima Hrvata, koji nebi želio, da sve kraljevine i zemlje navedene u članku I. programa „stranke prava", budu sdružene s Hrvatskom. To želim i ja. — Nu držim, da ne može biti politički mudro, da zahtievamo načinom imperativnim, da se sdruže s nama sve one kraljevine i zemlje, koje su navedene u čl. I. Mi možemo težiti za tim, da budu s nama sdružene bilo zato, što je to postulat naše i njihove koristi, bilo zato, što je to postulat narodnoga načela. — Nu težeći za tim, ne možemo, a da ne dirnemo u osjetljivost njihovih stanovnika, bez da čujemo glas njihove volje i njihove samoodluke, uzeti u svoj program stavku, koja bi zahtievala načinom imperativnim njihovo sdruženje s Hrvatskom. — Ovo budi osobito rečeno glede onih pokrajina, u kojima prebivaju Slovenci, glede kojih neće nam sigurno uspjeti dokaz, da su one pokrajine teritorij onoga naroda, koji se političkim imenom nazivlje hrvatskim narodom, ili da je to ikada bio teritorij hrvatskoga kraljevstva.

Glede Bosne i Hercegovine znamo, da ove zemlje od berlinskoga ugovora stoje pod okom Europe. — Ona ih je povjerila upravi Austro-Ugarske s opredieljenom zadaćom. Nije danas izvjestno, na koju će ih skupinu prisloniti sudbina. Nu to možemo već danas reći, da će njihovom sudbinom odlučiti ili rat ili medjunarodni ugovor.

Valja nam danas i to priznati, ako nećemo da same sebe očito varamo, da u Bosni i Hercegovini sviest narodna nije toliko probudjena, da bi se izvjestno moglo reći, da pučanstvo onih zemalja posve i odlučno naginje k hrvatskoj narodnosti. — Austro-Ugarska vlada nastoji tu narodnu sviest uzdržati u onom istom mrtvilu, u kojem je driemala u doba turske uprave. — Zato neće ni da čuje o hrvatskom jeziku, o hrvatskoj narodnosti, pa je izumila nov jezik, to jest jezik bosanski, novu narodnost, to jest bosansku narodnost, računajući na neuputnost Europe i na nezrelost pučanstva. Treba zato da se velikom opreznošću izjavimo o njima u svom programu, nedirajuć u ničiju osjetljivost, i kloneći se svega, što bi nas moglo učiniti smiešnim.....

Ja zato mnijem, da se stilizacija čl. I. br. 1), kako je uvrštena u programu „stranke prava", mora bezuvjetno zabaciti.

Druga stavka programa „stranke prava" glasi: Hrvatsko državno pravo imade se oživotvoriti:

2. „Uzpostavom ustava, slobode i nezavisnosti kraljevine Hrvatske".

Ovom se dakle stavkom najprije zahtieva u z p o s t a v a u s t a v a kraljevine Hrvatske. Uzpostaviti se može samo ono, što je nekoć postojalo. Neima dvojbe, da je kraljevina Hrvatska od pamtivieka imala svoj ustav. Njezin su ustav priznavali, pa joj ga prisegom potvrdjivali ugarski kraljevi od Kolomana, pa i vladari habsburžke kuće počam od Ferdinanda, kad u većem kad u manjem obsegu. — Nu starodavni onaj ustav u z p o s t a v i t i to danas nije više moguće. Uzkrisiti striše i redove s njihovim povlastima, priznati pojedinim gradovima sloboštine, koje su im bile pri-

*) Šulek: Naše Pravice XVIII. i XIX.

znate i koje su oni uživali; uzpostaviti one povlasti, koje su priznate bile banovima hrvatskim, medju koje spada n. pr. i ona, da je banu pristojalo pravo dati pod zakup pravo i dohodak banske blagajne; uzpostaviti povlasti posebnih sudova za nekoje od hrvatskih pokrajina; uzpostaviti prava stališa i redova na upravu vojničke krajine ili pak ona tako zvana jura municipalia itd. itd.; to je sve danas absolutno nemoguće. — Dakle uzpostaviti ustav kraljevine Hrvatske, to je danas absolutno nemoguće, a da je to i moguće, nijedan od nas nebi smio to zahtievati ili na to privoliti.

Za prijašnje vrieme možda da je onaj ustav bio dobar, bio je bar dovoljan, da Hrvatskoj spasi veći dio njezinoga teritorija i da ju uzdrži kao posebno političko tielo u skupu zemalja krune ugarske. Budi dakle naša vječita harnost i naša ljubav našemu starodavnomu ustavu i njegovim nosiocima, ali nam valja priznati, da je duh vremena prešao preko njega, pa treba da upregnemo sve svoje nastojanje, da ga izmienimo novim, koji će odgovarati duhu vremena, narodnom načelu i realnim potrebama našega naroda.

Kako treba da se ustanovi taj ustav, ta sloboda i nezavisnost kraljevine Hrvatske, koji se imadu uspostaviti, to je navedeno u čl. II. programa „stranke prava", koji glasi: „Ustav, sloboda i nezavisnost kraljevine Hrvatske imadu se ustanoviti na hrvatskom saboru stvorenim i po njegovom Veličanstvu kralju potvrdjenim zakonom." Ni s ovom se stavkom neprecizira ustav, sadržaj njegov, njegova bitnost. Po ovoj stavci, onaj ustav, koji će se ustanoviti u sporazumku s krunom, mogao bi biti najliberalniji, ali i najkonservativniji; na podlozi demokratskoj, ali i na aristokratskoj itd., jednom rieči: člankom II. udara se samo način, kako će se doći do ustanovljenja i sankcije ustava, slobode i nezavisnosti, konvencijom to jest izmedju krune i narodnoga zastupstva, ali se neoznačuje, kakov će biti taj ustav, ta sloboda, ta nezavisnot.

Tekar iz sliedećih članaka prodire, da će zakonodavnu vlast vršiti sabor i kruna, a eksekutivu, saboru odgovorna vlada. Dakle u tom „uspostavljenom ustavu" bilo bi ipak i nešto moderna . . . . .

Kako je površno sastavljen taj, prvi put kodificirani, program „stranke prava", osobitim nam je dokazom čl. III., koji ovako glasi: „Zakonodavnu vlast vrši k r a l j e v i n a H r v a t s k a u svih granah državne uprave na svom saboru sporazumno s krunom".

Da bi k r a l j e v i n a koja vršila zakonodavnu vlast, to je do sada nešto nepoznata u konstitucionalnom pravu. Elementarne su ustanove konstitucionalnoga prava, da narod, po stanovitim normama zastupan u saborima, ili pojedini razredi iz naroda zastupani ili sabrani u saborima, vrše zakonodavnu vlast s krunom ili pak s inom vrhovnom glavom u državi konstitucionalnoj.

Kraljevinu ma bilo koju, pa ni Hrvatsku, nemožeš pojmiti bez državnoga nekoga ustrojstva, a to ustrojstvo nemožeš pojmiti bez faktora. Svi ti faktori ukupno predstavljaju tu kraljevinu. Tu kraljevinu harmonički predstavljaju u svom zakonitom djelokrugu nosioc vrhovne državne vlasti, odnosno kruna, sabori u svom djelokrugu, eksekutivna, sudstvena vlast opet svaka u svom. Dolazimo dakle do toga zaključka, da kraljevina, kao ukupnost svih tih faktora, drugo nije nego država. Rekneš li, da država vrši zakonodavnu vlast s krunom, rekao si konstitucionalni nesmisao. Taj je nesmisao sadržan u čl. III. programa „stranke prava".

U cielom tom programu najglavniji je čl. IV., koji glasi: „Poslove proiztičuće prema pragmatičkoj sankciji iz skupnosti monarkije, riešavati će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj i ostalim zemljam Njegova Veličanstva".

„Stranka prava" priznaje dakle, da imade posala (u više broju), koji izviru iz skupnosti monarkije, a te poslove dovodi u odnošaj sa pragmatičkom sankcijom.

*

Bio slog ovoga članka ma kako zavrnut, to je ipak jasno, da priznaje skupnost monarkije i da iz te skupnosti neki poslovi proiztiču. Priznaje dakle poslove zajedničke monarkiji . . . .

Iza austro-ugarske nagode od god. 1867, koja ustanovljuje poslove zajedničke monarhiji, nastala je g. 1868 hrvatsko-ugarska nagoda.

Mislilo se o toj nagodi što mu drago de jure, istina je, koja se neda pobiti, istina je, da de facto postoji i da ju de facto Ugarska narušava. Mi smo proniknuti uvjerenjem, a s nama zajedno i mnogi elementi, koji nespadaju ni u našu stranku ni u „stranku prava", da je već davno nastupio čas, da valja ustati na pravednu, muževnu i neustrašivu obranu političke i narodne individualnosti kraljevine Hrvatske.

Zato je „neodvisna narodna stranka", kada no je sabor ugarski odobrio obustavu ustava u Hrvatskoj, iza događjaja od god. 1883, pa kada je hrvatski kraljevinski odbor, koji bijaše odaslan da sanira povrede nanesene nagodi, podnio god. 1887 saboru hrvatskomu izvješće, da mu mandat nije uspio, — zato je rekoh „neodvisna narodna stranka" u saborskoj sjednici od 16. ožujka 1887, izjavila, da će ona s razloga, što kraljevina Ugarska, po svojoj vladi i po svom saboru, dakle po legitimnim svojim reprezentantima narušava političku i narodnu individualnost kraljevine Hrvatske, izvoditi posljedice, koje izrazuje s izjavom: „da se kraljevina Hrvatska nesmatra obvezanom, držati ugovor, koji kraljevina Ugarska, kao drugi ugovornik hotimice krši, već da se smatra ovlaštenom, povratiti se na temelje pragmatičke sankcije, koji jedini ustanovljuju obseg državne zajednice izmedju kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i kraljevine Ugarske".

Odstranimo li dakle takozvanu nagodu, kao ugovor, koji drugi ugovornik hotimice krši, onda nas pravni kontinuitet upućuje na čl. 42. od godine 1861

kao na temelj daljega našega rada; pa nadovezujući na tom temelju, to jest „prislanjajući svoj rad na čl. 42. hrvatskoga sabora od god. 1861 i na razprave hrvatskoga odbora kraljevinskoga od god. 1866", sastavili smo program, koji smo priobćili poštovanomu klubu „stranke prava".

Iz toga našega programa proizlazi, da mi tražeći samostalni položaj za kraljevinu Hrvatsku, neželimo monarkije izvrgnuti novoj pretvorbi, već da se zadovoljamo taj samostalni položaj postići i u obstojećem dualizmu.

Bitnost pak od nas zahtievane samostalnosti sastoji se u tom, što tražimo zakonarstvo i upravu u svim onim poslovima, koji nisu zak. čl. XII. g. 1867 ugarskog sabora priznati zajedničkim cieloj monarkiji, a glede delegacija zadovoljava se naš program tim, da kraljevina Hrvatska bude zastupana u ugarsko-hrvatskoj delegaciji . . . . .

IV.

Članak IV. programa „stranke prava", neizrazuje se ni o dualizmu ni o federalizmu, ni o drugom kojem sustavu, nu kad on u obće govori o poslovima, koji proiztiče iz skupnosti monarkije, te ih dovodi u odnošaje sa pragmatičkom sankcijom, pa ih neoznačuje pobliže, onda je jasno, da razumjeva one zajedničke poslove, koji se kao takovi danas označuju tim imenom. Kad danas govorimo o saboru hrvatskom bez dodatka, onda nemislimo na onakov sabor, kakov bijaše prije godine 1848, ili na onakav, kakav će biti za sto godina, nego na ovakov, kakav je danas. Kad danas govorimo o financijalnoj nagodi s Ugarskom, bez dodatka, onda negovorimo o onoj, koja bijaše uglavljena god. 1868, nego o onoj, koja danas postoji. Onaj dakle, koji rabi političke nekoje izraze, pa im pobliže neoznačuje

smisla, tim izrazima podjeljuje ono znamenovanje, koje je obćenito primljeno, a nipošto posebno svoje vlastito shvaćanje . . . .

Članak IV. programa „stranke prava" premda je nejasan, priznaje poslove zajedničke, koji proističu iz jedinstva ili iz skupnosti monarkije, a tko hoće jedinstvo monarkije, taj će kruni priznati neke prerogative, koje nije moguće dieliti ili komadati, a da se nedirne u samo jedinstvo ili u samu skupnost njezinu.

O tom članku tražiti ćemo razjasnjenja, pa ćemo klub izviestiti . . . .

Čl. V. programa „stranke prava" glasi: „Eksekutivnu vlast vrši hrvatska saboru odgovorna vlada, kojoj na čelu stoji ban, imenovan na predlog sabora po Njegovom Veličanstvu".

Istina je, da su stališi i redovi hrvatski kad i kad predlagali kruni kandidate za bansku čast, kao što su to učinili god. 1741. Istina, da je to isto pravo zahtievao i hrvatski sabor god. 1861, nu ja držim, da se to nipošto neslaže s načelima konstitucijonalnoga prava.

Eksekutivna vlast pristoji kruni, ona ju vrši po vladi, koja je odgovorna parlamentu. Kruni dakle pristoji i pravo, da imenuje vladu. Meni nije poznata nijedna konstitucijonalna država, u kojoj bi legislativna vlast predlagala kruni osobe, kojim je povjerena eksekutiva.

Pa da imade takovih država, ja bi se takovoj ustanovi uzprotivio zato, jer bi to donekle značilo perpetuirati gospodstvo jedne jedine stranke, osobito u zemlji, u kojoj je konstitucijonalna sviest jedva počela klicati. U takovoj zemlji imati će vlada uviek dosta upliva na izbore, pa će nastojati, osobito ako se vlada iz jedne odgovorne osobe sastoji, da favorizira stranku, koja ju je kruni predložila na imenovanje. Kruni priznaje se u konstitucijonalnoj državi moderatorna neka vlast ili upliv („un potere moderatore" veli Palma) koliko

prama vladi, toliko prama parlamentu i dobro je, da ga u danim okolnostima vrši.

Zato se čl. V. programa „stranke prava" nebi mogao primiti onako, kako ga je stilizovao njezin klub . . . .

Na koncu ovoga izvješća, koji priobćujem, kao što rekoh u toliko, u koliko je prikladan za javnost, te koji sam pročitao u klubu „neodvisne narodne stranke" dne 7. ožujka 1894, predložio sam, da se ne usvoji program „stranke prava", što je nakon duge i ozbiljne debate jednoglasno primljeno.

Naš se klub sastao sutradan, da ustanovi osnovu za zajednički program. Ta osnova u čl. I. primila je glede zemljištne cjelokupnosti sastavak pokojnoga dra. Račkoga u cielom obsegu.*) Glede ustava usvojeno je načelo, da se imade uzpostaviti hrvatski ustav, preobražen prama zahtjevima vremena. Odnošaj naprama Ugarskoj i ostalim zemljama Nj. Veličanstva imao se po toj osnovi urediti tako, da će kraljevina Hrvatska i kraljevina Ugarska medjusobno ravnopravne riešavati ravnopravno s ostalim zemljama monarkije poslove, koji proističu iz nerazdielivosti i nerazlučivosti zemalja, stojećih pod vladajućom kućom Nj. Veličanstva. Napokon imalo se saboru pridržati starodavno pravo, da preporuči kruni (commendare) osobe, sposobne za bansku čast.

Taj sastavak, sastavljen na brzu ruku kao osnova, o kojoj je trebalo razpravljati, predan je članovima užega odbora „stranke prava", da se o njem izjave. Oni su se o njem izjavili u prvoj sjednici pododbora od 13. ožujka 1894. Zabacili su sastavak, a mi smo s druge strane izjavili, da nemožemo pristati na čl. I. njihova programa. Trebalo je dakle izmjenjivati nazore. U toj sjednici čuli smo izjavu od člana „stranke

*) Vidi str. 13.

prava", da si on može misliti i u formi dualizma, da Hrvatska bude slobodna i samostalna.

V.

Sjednica pododbora od 14. ožujka prodje bez konkretna predloga. Izmjenjivale se misli o raznim točkama programa „stranke prava". Ja sam došao do uvjerenja, da mi valja neke pojmove, sadržane u programu kluba „stranke prava", razjasniti pismeno. To sam i učinio, pa sam povjerenicima „stranke prava" predao na sastanku od 16. ožujka sliedeći:

Memorandum.

Iz osnove programa, koju nam je priobćio poštovani klub stranke prava, proizlazi, obzirom na nutarnje uredjenje Hrvatske: da stranka prava traži takov ustav, po kojem bi narod hrvatski zastupan u saboru po svojim poslanicima vršio zakonodavnu vlast zajedno s krunom, a eksekutiva da imade biti saboru odgovorna, tom saborskom prerogativom, da on kruni predlaže glavara eksekutive. — „Stranka prava" traži dakle zakonotvorni sabor, uz odgovornu vladu, koja izlazi iz parlamenta.

„Neodvisna nar. stranka" slaže se načelno s tim programom, samo joj se čini, da je u njem sadržano nešto, što je posve suvišno, a da fali nešto, što je posve potrebno i bitno.

Kad program „stranke prava" traži sabor, izrazuje tim, da traži representativni sustav. Representativnih sustava može biti na posve aristokratskoj podlozi, ili na posve demokratskoj podlozi, pa i na podlozi takovoj, gdje utiču oba ova elementa, aristokratski i demokratski, tako da u nekojim državama prevladjuje sad aristokratski nad demokratskim, sada pak ovaj nad onim, ili pak oba utiču paritetno.

Ja znam, da bi nam sada bilo veoma težko birati izmedju jednoga i drugoga od tih sustava, ali u tom smo svi sporazumni, da aristokracija ne smije vladati nad demokracijom, kao što bi to doista bilo, kad bi zahtievali uzpostavu hrvatskoga ustava. Ovu misao moramo izraziti, kad tražimo reprezentativni sustav.

„Narod" se sastoji iz obaju elemenata, aristokratskoga i demokratskoga, pa zato treba izraziti, da narod hrvatski po svojim zastupnicima vrši u saboru zakonotvornu vlast zajedno s krunom. Reknemo li to, nismo izključili ni jedan ni drugi elemenat. Nu, pošto po cielom svietu demokratski elemenat nadvladjuje aristokratski, možemo taj proces pripustiti vremenu, sigurni, da će demokracija nadvladati, a da mi aristokraciju za sada, osjetljivo za nju neizključimo. Nastojimo da i u njoj, ako je moguće, nadjemo saveznika, koji će se s nama zajedno boriti za pravo naroda.

Iz osnove programa kluba „stranke prava" proizlazi, da ona vindicira saboru zakonodavnu vlast u svim granama državne uprave. Čuli smo, da se rieč „državna uprava" uzimlje u najširem smislu. Nu to znade samo onaj, koji je tu rieč u tom smislu upotrebio. Svim je drugim dozvoljeno tu rieč tumačiti. Individualno shvaćanje, treba da bude izključeno, kada se radi o programu.

Teorija o razdiobi vlasti živa je još uviek i priznata u konstitucionalnoj državi. Po toj teoriji zakonodavna, upravna, sudstvena vlast razlikuju se medju sobom. I sudstvo imade svoju upravu, ali ta uprava nesudi, nevrši sudstvene vlasti. Ako sabor stvara zakone samo u ovim granama državne uprave, tko će stvarati zakone, na podlozi kojih sudstvo svoju vlast vrši? Sudstvo sudi a neupravlja, a sudi po zakonima, koje stvara sabor i kruna.

Osim toga imade posala, koje vodi državna uprava, a nisu strogo državni, nespadaju strogo na državnu upravu. To su tako zvana poduzeća državna i monopoli, kao željeznice, brzojavi itd. Sabor i kruna stvaraju i zakone, koji zasjecaju strogo u socialni život naroda, recimo n. pr. zakon ob okružnim blagajnama. Imade napokon grana u životu naroda, kojim upravna vlast neupravlja, ali vrši nadzor nad sukromnom upravom, kao nad privatnim bolnicama, nad družtvima, koji imadu svoju posebnu svrhu itd.

Nu sve vlasti, sve uredbe, koje sam ovdje nabrojio, sve to živi u državi. Zato sabor i kruna stvaraju zakone u svim granama državnoga života, a ne samo u svim granama drž. uprave.

Representativni sustav može biti i takov, u kom vlada nije izliev sabora. Ako je vlada izliev sabora, to jest izabrana iz sredine saborske većine, tako da ona tom večinom — kao što se možda netočno veli — razpolaže, takova se vlada zove parlamentarnom vladom, a sustav se označuje sustavom parlamentarne vladavine.

Sustav parlamentarne vladavine predpostavlja: 1. ustav; 2. representativni sustav; 3. prevagu sabora nad upravnom vlasti. Po parlamentarnom sustavu kruna je ili primorana birati vladu iz parlamenta, koja razpolaže većinom, ili apelirati na narod novim izborima. Pa jer ovu posljednju prerogativu kruna vrši samo u času skrajne nužde, prevladjuje ona prva alternativa, po kojoj kruna imenuje vladu iz sabora, uz koju je saborska većina.

Većina može stanovitu vladu napustiti, grupirati se proti njoj, u kojem slučaju vlada pada, pa je kruna pozvana, da iz većine izabere novu vladu.

Jasno je dakle, da zakonodavno tielo prevladjuje. Ono predvladjuje i tim, što mu je vlada odgovorna.

Kruna, koja ide zatim, da sa saborom živi u dobrom odnošaju, izabrati će uviek ljubimce saborske

većine, da neizvrgne državu udarcima, koji su skopčani sa čestim padanjem vlada.

Niti je običajno po konstitucionalnom pravu, a ja držim, da nije nuždno po parlamentarnom sustavu, da sabor predloži kruni glavara eksekutive, kad kruna i onako nemože imenovati vlade izvan saborske većine.

Ja pače držim, da je to donjekle i pogibeljno, osobito, ako je eksekutiva koncentrirana u jednoj ruci. Uzmimo samo jedan slučaj. Saborski je period danas istekao i za mjesec dana imadu se odrediti novi izbori. Sutra dan umre ban, ili kruna svojim načinom prisili bana, da dade ostavku. Neima sabora, neima bana. Hoće li zemlja ostati bez vlade? Nemože; kruna će bana imenovati i bez sabora, kruna je primorana u ovom slučaju kršiti zakon. Ja držim, da je pogibeljno dati povoda ovakovim eventualnostima, pa da je mnogo umjestnije osloniti se na parlamentarni sustav.

Ja vojujem uviek za sustave, koji su poznati, kojih su norme razširene svietom. Zašto? Jer i vladari treba da se obaziru na javno mnienje, koje vlada svietom, pa čim su te norme poznatije, tim ih vladari teže krše. Ako ih krše, cieli sviet znade, da su ih kršili, a od takovih prekršaja odvraća se javno mnienje, ih odsudjuje. U sustavu nepoznatom laglje je vladarima kršiti zakone, te ih zamieniti svojom voljom.

Može biti državâ konstitucionalnim načinom, pače i na parlamentarnoj podlozi uredjenih, u kojima nevlada sloboda, to jest, u kojima je stegnuta sloboda štampe, sloboda sastajati se i sakupljati se, kućna sloboda, sloboda obrta i trgovine itd. U takovim državama obično neima ni zakona, koji zajamčuju državljanima slobodni razvitak, neima demarkacione crte, u granicama koje nesmije vlast priečiti taj razvitak pojedinomu državljanu.

U p r a v n o j d r ž a v i ima granica, koja obilježuje polje juridičke djelatnosti pojedinca. Državna vlast nemože, nesmije te granice prekoračiti, a da neozliedi

autodeterminaciju osoba. U tom poštivanju osobnoga života, u nepovriedivosti djelokruga juridičkoga pojedinih državljana sastoji se specifički karakter pravne države.

Doktrina pravne države traži neodvisnost pojedinaca, da uzmogne slobodno razvijati svoje sile, — traži njegovu slobodu.

U programu kluba „stranke prava“ ima govor o slobodi i neodvisnosti kraljevine Hrvatske, ali se ni riečju nespominje osobna sloboda, koja treba da vlada kao n. pr. u pravnoj državi, a to mi se čini, da je veliki nedostatak te osnove.

Osnova programa kluba „neodvisne nar. stranke“ držala se onoga poredanja, koji je poprimljen u osnovi kluba „stranke prava“.

Nu pošto je g. dr. Frank tečajem naših razprava opetovano naglasio, da misli izražene u programu treba da budu koncizne i jezgrovite, što ja samo u onom slučaju odobravam, kad nestoji na putu ona Horacijeva: „brevis esse laboro obscurus fio“, to mislim, da bi se prama naglasivanju g. dr. Franka o jezgrovitosti i konciznosti, čl. II. III. i V. osnove programa „stranke prava“, odnosno čl. II. III. V. i VI. naše osnove, mogao izmieniti s ovim jedinim člankom:

„Narod hrvatski po svojim zastupnicima vršiti će u hrvatskom saboru zakonodavnu vlast u sporazumku s krunom, po načelima parlamentarne vladavine u pravnoj državi“.

Držeći, da će svaki od nas priznati, da su načela, koja sam u ovom kratkom spisu, na brzu ruku razvio, posve ispravna, da su ta načela postulat slobode naroda i pojedinaca, to sam sva ta načela u jednom članku nanizao, koji je jezgrovit, jasan i posve točan, pa zato predlažem da se mjesto čl. II. III. i V. programa kluba „stranke prava“ primi.

U Zagrebu, 15. ožujka 1894“.

VI.

U istoj sjednici naime od 16. ožujka, razvio je moj drug svoje nazore o cjelokupnosti Hrvatske, pa je došao do zaključka, da ideja, koja treba da bude izražena u prvom članku, mora da bude, mjesto cjelokupnosti Hrvatske, ideja jedinstva naroda hrvatskoga. Borba, kojom su se borili narodi Evrope, da postignu svoje jedinstvo, poznata je Evropi. Tu je borbu Evropa smatrala opravdanom. Što je ona povladjivala drugim narodima, nemože zamjeriti narodu hrvatskomu. Što je vriedilo za Talijana, za Niemca, za Bugarina, mora da vriedi i za Hrvata. To je dakle postulat narodnoga načela, a nedira se njim ni u naše državno pravo, jer je to do stanovite granice i postulat našega državnoga prava, koje se podporom narodnoga načela proširuje.

Ove misli moga druga, koje je on razvio u krasnom govoru, punom historičkih reminiscencija, kao da su djelovale na članove pododbora „stranke prava“, jer je jedan od njih izjavio, da pristaje, da se mjesto izraza „cjelokupnost“, upotrebi „jedistvo naroda hrvatskoga“.

U sjednici pododbora od 17. ožujka 1894 predložio je moj drug sastavak, o kom su se članovi „stranke prava“ izjavili, da se nadaju, da će se na tom temelju postići sporazumak glede I. stavke programa. Na koncu sjednice iz dviju stavaka onoga sastavka složena je jedna, kao članak I. zajedničkoga programa, te koja glasi: „Hrvatska sjedinjena opozicija, stojeć na temelju državnoga prava hrvatskoga i narodnoga načela, raditi će svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, stanujući u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tielo u okviru habsburžke monarkije, a podupirati će svom snagom i nastojanje onih rodoljuba braće Slo-

venaca, koji o tome rade, da se i slovenske zemlje ovomu državnomu tielu prikupe".

U sjednici predodbora od 19. i 20. ožujka, uzeli smo u pretres čl. IV. programa „stranke prava", koji je ovako glasio: „Poslove, proiztičuće prema pragmatičkoj sankciji iz skupnosti monarkije, riešavati će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj i ostalim zemljama Njegova Veličanstva". Raspravljajući o tom članku obazrieli smo se na razne sustave, pa se u sjednici od 19. ožujka izjaviše članovi pododbora „stranke prava" suglasno, da bi oni bili zadovoljni, kad bi Hrvatska postigla svoju neodvisnost i u sustavu dualizma, ali da nebi htjeli prejudicirati ni federalizmu; dočim smo mi zauzimali stanovište, sadržano u našem programu. U sjednici od 20. ožujka, sporazumjeli smo se na naš zahtjev u sliedećoj prestilizaciji stavke IV. programa „stranke prava": „Poslove skupne cieloj monarkiji, proističuće iz pragmatičke sankcije, riešavati će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj, s ostalim zemljama Njegova Veličanstva".

U našem programu dotična stavka ovako glasi: „Tomu dosliedno priznaje: c) zajedničko takodjer s kraljevinom Ugarskom, u zajedničkoj, n a t e m e l j u p a r i t e t a sastavljenoj ugarsko-hrvatskoj delegaciji ustavno raspravljanje skupnih ciele monarkije posala..." Urediti naše državopravne odnošaje s kraljevinom Ugarskom, to smatram, da je naša interna stvar s kraljevinom Ugarskom, koja se nimalo netiče Austrije. Da li će u ugarsko-hrvatskoj delegaciji Hrvatska biti zastupana paritetno, odnosno ravnopravno Ugarskoj ili neparitetno, to nije posao, u koji bi se mogla umiešati Austrija. Da to uzbude, netreba zato dirati u današnji sustav monarkije, pa se u taj sustav ni nedira, ako Ugarska i Hrvatska ravnopravne, riešavaju zajedničke poslove s ostalim zemljama monarkije.

Druga je stavka stilizovana u smislu moga memoranduma, a da se o tom nije više ni razpravljalo, pa je dodana još jedna obćenita stavka, koja se odnosila na jamstva za obdržavanje ustava, kao što ćemo kasnije vidjeti.

Tim smo smatrali, da smo se načelno sporazumjeli, te smo priobćili članovima pododbora, da želimo svoj klub izviestiti o uspjehu dosadašnjih rasprava, pa iza toga, da ćemo ureći sastanak, da postignemo konačni sporazumak.

O sporazumku, koji je načelno bio postignut u pododboru, viećao je klub „neodvisne nar. stranke" više dana, pa ga je konačno usvojio.

Već u sjednici pododbora od 20. ožujka bila je pala rieč o nazivu stranke, te se s naše strane izjavilo, da nikako nepristajemo na to, da sjedinjena opozicija poprimi ime „stranke prava", pa bilo to i s kojim dodatkom. Mi smo sveudilj smatrali, da to nije ozbiljan zahtjev sa strane odaslanika „stranke prava", jer nismo znali za zaključak, što su ga „pravaši" stvorili u svojoj skupštini od 15. studenoga 1893, tim manje, što je u čl. I. bila već primljena stilizacija, koja je označivala stranku kao sjedinjenu opoziciju.

U sjednici pododbora od 14. travnja ustanovljena je sporazumno i konačno redakcija zajedničkoga programa ovako: „I. Hrvatska sjedinjena opozicija, stojeći na temelju državnoga prava i narodnoga načela, raditi će svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rieci s kotarom i u Medjumurju, Bosni, Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tielo, u okviru habsburžke monarkije, te će podupirati svom snagom i nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu državnomu tielu prikupe.

II. Isto tako raditi će sjedinjena opozicija, da se kraljevina Hrvatska uredi kao pravna država ustavno

i slobodno tako, da će narod po svojim zastupnicima, u svim granama državnoga života, po načelima parlamentarne vladavine vršiti u hrvatskom saboru zakonodavnu vlast sporazumno s krunom.

Na čelu parlamentarne vlade stoji ban kraljevine Hrvatske.

III. Poslove skupne cieloj monarkiji, potičuće iz pragmatičke sankcije, riešavati će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj, s ostalim zemljama Njegova Veličanstva.

IV. Raditi će u obće, da se ustav, sloboda i zakonita nezavisnost kraljevine Hrvatske oživotvori i svim zakonitim jamstvima, naposeb slobodoumnim izbornim redom, pravom sakupljati se i sastajati se, te slobodom savjesti, govora i štampe zajamči.

V. Provedenje ovoga programa povjerava se eksekutivnomu odboru, koji može dozvoliti sudjelovanje u tom radu i drugim otačbenicima, ako i nisu članovi stranke".

Iza toga zametnu se rasprava o imenu stranke, koja nije dovela do nikakova uspjeha. Mi smo naročito izjavili, da ostajemo i dalje kod sporazumka od 18. prosinca 1892, ako se nepostigne sporazumak ujedinjenja stranaka. Izaslanici stranke prava izjaviše, da oni nemogu ni za to jamčiti.

Kada smo se 14. travnja tako razišli, nitko od nas nije držao, da su dogovori prekinuti. Dapače, mene je obuzelo neko veselje, što je postignut sporazumak u zajedničkom programu, pa je moj razgovor s „pravašima" postao živahniji, nego li je običavao prije biti. Ja sam bar držao, da će se pododbor sastati još jedan put, da će se još raspravljati o imenu stranke, da će se sastaviti izvješće za eksekutivni odbor, koji bi konačno o stvari i o imenu raspravljao i odlučio. Nu iznenadila nas je brzojavka iz Zagreba, koju čitasmo u bečkoj „N. Fr. Presse" od 15. travnja, kojom se navješćivalo,

da je sdruženje stranaka razklimano, dapače, da je u dvojbu stavljen i sam prvobitni sporazumak stranaka, a još više nas je iznenadio članak „Hrvatske", sagradjen na osnovi te brzojavke.

Čim je stvar došla u javnost, u onoj formi, u kojoj je pisala „Hrvatska", bilo je nemoguće pomisliti, da će se jedna stranka približiti drugoj, da će jedna drugoj popustiti, jedna pred drugom kapitulirati. Nu mi smo ipak odmah sazvali širi klub „neodvisne nar. stranke", pa ga izviestili o stanju stvari i umolili, da izrekne sud o našem djelovanju. Smatra li klub, da smo u čem pogriešili, neka izvoli izabrati druge povjerenike, koji će nastaviti rasprave, te ih onako dovršiti, kako to bude klub zaključio.

Klub je sa svimi proti jednom glasu primio i odobrio naše izvješće, pa je prihvatio predlog: da se neprimi ni ime „stranke prava", a ni takov naziv, u kom bi „stranka prava" dolazila s kakovim pridavkom.

VII.

Na 24. travnja imala je biti sjednica eksekutivnoga odbora, koja se nemogaše obdržavati, jer je većina „pravaša" bila odsutna. Nu pročitao je član „stranke prava" sastavak, koji je sadržavao razloge, s kojih stranka prava ne može odustati od svog imena. To su od prilike oni isti razlozi, koji su sadržani u poznatom pismu na preuzv. g. biskupa Strossmayera, koji je „Hrvatska" priobćila 12. svibnja o. g. Mi smo pak u klubskoj svojoj sjednici od 28. travnja pročitali sliedeći:

„Izvještaj pododbora: zašto „neodvisna nar. stranka" nemože primiti ime „stranke prava", kao ime sjedinjene opozicije.

Jedan od članova stranke prava napisao je razloge, zašto stranka prava ne može odustati od svog imena niti onda, kada se sjedini u jednom programu

sa neodvisnom narodnom strankom. Zato je dužnost naša, da kažemo pismeno, zašto toga imena neprimamo.

Kada se je iza dvogodišnjega ljutoga i nebratskoga boja učinio sporazumak, ostala su u sporazumku obadva imena jedno pored drugoga. Na osnovu toga sporazumka imala se sjedinjena opozicija organizovati u cijeloj zemlji. Na to se je sa strane stranke prava očitovalo, da jedna organizacija ne može biti, dok se i u jednom programu ne složimo. Pokušajmo dakle, rekosmo i mi, da vidimo, što nas dijeli, da se i u tom složimo, da se najprije razgovaramo, da vidimo, što nas luči. Mnogi su od naših drugova mislili, da nećemo doći do pozitivna uspjeha I ne dodjosmo do konačnoga uspjeha prije saziva glavnih skupština jedne i druge stranke, na kojima se je imao proglasiti i primiti samo sporazumak, kada se u jednom programu još ne složismo.

Stranka neodvisna primila je jednoglasno sporazumak i naložila svojim pouzdanicima, da dalje rade o podpunom ujedinjenju obiju stranaka. Skupština nije dala pouzdanicima nikakova naputka. Skupština „stranke prava" prihvatila je takodjer sporazumak, ali je dala jednoglasnim zaključkom mandat svojim izaslanicima, da se buduća sjedinjena stranka ima zvati stranka prava. To smo mi pouzdanici stranke neodvisne dočuli tek iz usta dra. Franka u sjednici od 24. travnja o. g. u utorak na večer u osam sati. Ne znamo, da li je itko od naših političkih jednomišljenika prije bio čuo, ali mi se začudismo, kako je to moglo tako dugo za nas ostati tajna.

Samo jednom sinulo je bilo nešto svjetla. Kada smo mi u eksekutivnom odboru priobćili bili stranci prava naš program, a ona nama odvratila donoseći svoj program, na koji smo mi počeli primjetbe praviti, reče nam g. David Starčević: „Gospodo, ne varajte se i ne varajmo se, ja ću vam istinu kazati, mi ne smijemo u

ničem popustiti, dapače niti u imenu stranke; takav je naš mandat". Ovo su mislim sve riječi, koje je izrekao g. Starčević, a nas su očevidno porazile. Da nas umire, njegovi ga drugovi ušutkaju, a mi mišljasmo, da je g. Starčević zbilja izrekao samo svoje individualno mnienje. Ovo smo tim više mogli misliti, kad ogledasmo predloženi program stranke prava, u kojem ne ima niti jednom riječi spomenuta imena stranka prava.

Kada se je poslije u pododboru imala primiti i primila se prva točka novoga programa, gdje se veli „sjedinjena opozicija", primieti kao mimogred dr. Frank, da ovaj naziv neće moći ostati, ali ne spomene niti jednom riječi, što bi imalo doći mjesto toga. I mi na to primietismo, da ćemo se o imenu kašnje razgovarati.

Kada smo dovršili sve glavne točke programa, kasno je bilo, da govorimo o imenu. Već ustajući od stola izjavi dr. Frank, što da mu je rekao dr. Antun Starčević, da se on nije badava mučio cio svoj život, da on od imena stranke prava neodustaje. Mi odmah izjavismo opet stojeći kao iza svršene sjednice, da to ne može biti. Iza toga sazvasmo mi uži odbor naše stranke, koji nam je posvema odobrio rad, a odobrio i to, da se buduća stranka ne ima zvati „stranka prava". Mi se toga i držasmo u slijedećoj sjednici. Iza toga donesosmo cijelu stvar pred veliki odbor naše stranke, koji nam opet jednoglasno odobri rad. Našemu odboru izviestismo i to, kako naročito poticasmo opetovano dva pitanja: kako će s vladati sjedinjena stranka prema Srbima i kako prema nagodbi i prema sadanjem aktuelnomu stanju u zemlji. Ali obadva pitanja niti ne počesmo razpravljati, jer nas je sasvim zaokupilo pitanje o imenu stranke.

Ovo sve moradosmo reći prije, nego što započmemo s dokazima, zašto ne možemo i ne smijemo primiti ime stranke prava, niti sada, kada nam prieti prelom dogovora. *

Prije svega moramo izjaviti, da nije bilo mudro onako čuvati kao tajnu zaključak skupštine „stranke prava", a stranki našoj moramo reći, da se je pokazala zbilja premalo lukava, da nitko nije išao ispitivati ili barem mi ne znamo, da bi tkogod bio išao ispitivati, da dozna, što je bila zaključila stranka prava, jer je za naš klub to ostala podpuna tajna sve do 24. o. m. Rekosmo da nije bilo mudro, jer ne bismo bili vodili one mukotrpne pregovore o programu i ne bismo izvrgli smiehu sebe pred našim protivnicima, a žaliboże i naš narod pred Europom, da stranka, koja ima predstavljati misao bolje budućnosti naroda hrvatskoga, može doći do sloge u programu veoma radikalnom prema prilikama u našoj monarkiji, ali nemogavši se složiti u jednom imenu, ruši ne samo sada ugovoreni jedinstveni program, nego i prije složeni i postojeći sporazumak, koji je vrijedio prije utanačena programa. Moramo Vam naime priobćiti, da je u ime naše dr. Mazzura odmah izjavio, da naša stranka u svakom slučaju ostaje kod ugovorenoga porazumka. Na to mu gosp. dr. Frank odvrati na ime stranke prava, da s t r a n k a p r a v a n e m o ž e n i t i s p o r a z u m a k u z d r ž a t i, a k o s e s j e d i n j e n a o p o z i c i j a n e b u d e z v a l a „s t r a n k a p r a v a".

Velika odgovornost pada na nas, tako čujemo s mnogo strana, ako mi našim odbijanjem učinimo, da padne i porazumak, da opet nastane razdor u narodu, da se opet vodi nedični rat novinarski, da se hrvatski narod svagdje, gdje ga ima, pokaže razdrt i raztrovan, da zdvajaju o budućnosti patriote, da se vesele protivnici, da slabiji elementi padnu u apatiju, da se narod hrvatski prikaže svijetu kao narod nesretan.

A mi ipak nećemo i ne možemo prihvatiti za sjedinjenu opoziciju ime stranke prava.

1. Program, kako sada stoji pred nama, jest rezultat kompromisa izmed obiju stranaka. Toga ne treba dokazivati. Neka se samo prispodobi s ovim programom onaj, koji je nama predložila stranka prava. Odkada pak ima spomena u Europi o ovakovom fuzijoniranju stranaka, ne ima primjera, da se ne bi uzelo novo ime odgovarajuće fuziji. Jedan primjer moramo spomenuti, gdje se je tako težko odustalo od imena. Deak je stvorio stranku, koja je napokon dostignula, da je Ugarska priznata kao samostalna država. Stranka je bila odlučila u znak zahvalnosti zadržati za uvijek njegovo ime. Ali kada se je stranka fuzionirala sa Tisinom strankom, a Tisina je stranka ostavila svoje stanovište i prešla na stanovište Deakove stranke, onda je postala stranka „liberalna", koja pod tim imenom i danas drži vladu ugarsku. Stranke u Europi drže ovaj zakon radi toga, da se reminiscencije neugodne nastale u žestokoj borbi stranaka laglje uzmognu zaboraviti i da se nova stranka uzmogne ljepše i harmoničnije razviti, kao podpuno jedna stranka. A to želimo i mi iskreno i pošteno.

2. Ako je brisanje svih neugodnih i gorkih reminiscencija iz borba prijašnjih najbitniji uvjet za život i napredak stranke u cijelom svijetu, onda niti ni ne možemo i ne smijemo prezreti izkustva velikih i naprednih naroda Europe. Mi imamo velikoga razloga, da nastojimo izbrisati sve neugodne reminiscencije našega stranačkoga razdrtoga života. Koji bezuvjetno hoće kao conditio sine qua non ime jedne od fuzionirajućih stranaka, ti hoće pokornost jedne stranke, ti neće da priznadu ravnopravne obadvije stranke, ti hoće da uzdrže te reminiscencije u životu.

3. A kakve su to reminiscencije? Oprostite, ali i o tom se mora čisto i bistro govoriti. U višegodišnjem boju izmed stranke prava i naše stranke jedna je misao u hiljadu oblika izražena, da mi neodvišnjaci nismo l j u d i p o l i t i č k i p o š t e n i, da nam nitko tvrde vjere uhvatiti ne može. Ova misao izlazi iz same slike

o stalnosti i nepokolebivosti stranke prava, koliko smo ju čuli iz sastavka dra. Franka. Ovu misao potvrdio nam je i dr. Frank, kada je rekao kao posljednji argumenat za ime stranke prava, da neka oprostimo, ali da velika većina njegovih jednomišljenika ne ima pouzdanja u nas, da ne vjeruju, nećemo li mi u danom času opet okrenuti njima ledja. Iz svega izlazi, da se od nas očiti i otvoreni pristup u stranku prava traži kao garancija, da tek kao članovi stranke prava već više prevrnuti ne smijemo, i da budemo ovim vezom prisiljeni ostati politički pošteni. Nepoštovanje radja nepoštovanjem, a nepovjerenje nepovjerenjem. Sve moramo učiniti, da i sjenku nepoštovanja i nepovjerenja odstranimo. Obadvije stranke tekar odstupom od svoga imena i primanjem novoga imadu dokazati, da je medju nama nastalo ono opravdano najpotrebnije sredstvo za svaki medjusobni, a napose za politički život, da nas veže odlično medjusobno štovanje i čista, bratska vjera. Iza spomenutoga već nevjerovanja stranke prava u naše političko poštenje, došli bismo mi neodvišnjaci kao sužnji u stranku prava, jer se od nas predmnijeva, da nam za ovakov pristup ne smeta niti ono nepoštovanje, niti ono nepovjerenje, koje i danas živi u „ogromnom dijelu stranke prava" po naročitoj izjavi dra. Franka.

Iza ovakova uvredljiva mišljenja o našoj stranci moradosmo si učiniti i druge zaključke, koji se barem posredno i svakoga od nas poštenja dotiču.

4. Mi smo već učinjenim sporazumkom zaboravili ili barem imali zaboraviti sve prošle uvrede. Vidite evo, da mi primimo ime stranka prava, morali bismo si proglasiti za vodju pravoga, naravnoga, rodjenoga i jedinoga oca stranke prava, dra. Antuna Starčevića. Reklo se istina i od stranke prava: mi ćemo poštivati i biskupa Štrosmajera i dra. Starčevića. Ali ovdje ima razlike. Biskup je u 80. godini, ne će više utjecati u politiku, tako on hoće, a mi mu moramo odobriti, ali mu vrata u našu političku dvoranu zatvoriti ne smijemo. Mi prijatelji biskupovi morali bismo mu zatvoriti put, da jedinim vodjom svojim proglasimo dra. Starčevića, a pasivni biskup da ostaje vojnik u vojsci Starčevićevoj. Možemo li mi tako lasno pregorjeti, da našega osamdesetgodišnjega starca i svega naroda dobrotvora, toliko puta i u saboru i javnim spisima objedjivana od Starčevića, kao da je najgrozniji izdajica domovine, kakva da nije bilo, odkada Hrvatska postoji, koji da je više zla Hrvatskoj učinio, nego li što ga učiniše Turci i Tatari, — da mi biskupa našim pristupom u stranku prava makar indirektno prisilimo, da bude vojnik Starčevićev? To mi ne možemo dopustiti, premda i opet očitujemo, da je ovo drugotni tek razlog, a glavni jest, da „ogromna većina" stranke prava i danas nas drži za političk ne-poštene, i zato mi ne možemo pristupiti u stranku prava. Ali zato

5. iz svih ovih razloga mi unapred prosvjedujemo pred licem svega naroda, da bi mi neodvisna narodna stranka, bili krivi nesreći i razdoru, koji će opet razdirati ovaj narod. Mi smo predlagali dva imena: „Hrvatsku stranku" i „Sjedinjenu državopravnu stranku". u kojoj bi vodstvo pripadalo eksekutivnomu odboru. Mi smo u velikom našem zagrebačkom klubu jednoglasno zaključili, da ostanemo i kod sporazumka i stvorena programa, da ne ćemo napadati, a braniti se samo u najskrajnjoj nuždi. Više mi u ime svoje svijesti i poštenja i u ime sreće i stalna napredka naroda hrvatskoga ne možemo i ne smijemo učiniti.

U Zagrebu, 26. travnja 1894."

VIII.

Ovako je glasilo naše pismeno izvješće, koje je pročitano u užem klubu naše stranke, pa da širi klub odobri nazore u njem sadržane, uredjen je sastanak dne

7. svibnja, u kojem je ustmeno opetovano sve ono, što sadržaje izvještaj pododbora.

Ti su nazori odobreni, pa stvoren zaključak:

1. „Neodvisna nar. stranka“ ostaje kod sporazumka sklopljena 18. prosinca 1892.;

2. ona će se držati programa uglavljena od pododbora, a već prihvaćena po klubu stranke;

3. ostajući kod prijašnjega svoga zaključka, da neprima imena „stranke prava“ predlaže, da svaka od stranaka zadrži svoje ime, a zajednički naziv u zajedničkoj akciji da im bude „sjedinjena opozicija“;

4. „neodvisna nar. stranka“ izjavljuje, da kad bi se zajednica razvrgla, njezino će se glasilo ograničiti na to, da u skrajnoj potrebi najdostojanstvenije odbije navale i eventualno ispravi činjenice“.

Ovaj je zaključak priobćen eksekutivnomu odboru sjedinjenih opozicija u sjednici od 9. svibnja. Na to su izjavili izaslanici „stranke prave“, da u pododboru uglavljeni program nisu još mogli iznieti pred svoj klub, pošto od njega imadu mandat, da ime sjedinjene opozicije mora biti „stranka prava“, a pošto „neodvisna nar. stranka“ neće da na taj naziv pristane, to da im nepreostaje drugo, nego da izvieste svoje privrženike o neuspjehu dogovora, koji bi se mogli opeta nadovezati u jedinom slučaju, kad bi klub „neodvisne narodne stranke“ poručio, da prihvaća ime „stranka prava“.

Mi bijasmo našemu klubu priobćili, da je „stranka prava“ po svojim zastupnicima u pododboru prhvatila treću stavku novoga programa, priznala poslove zajedničke ukupnoj monarkiji, zadovoljavajući se i tim, da se cjelokupnost i neodvisnost Hrvatske oživotvori u okviru dualizma. Zato je naše članove u eksekutivnom odboru čudno presenetilo shvaćanje jednoga od članova „stranke prava“, kad je počeo stavku treću novoga programa tumačiti tako, kao da ne imade posala monarkiji zajedničkih; a poslove potičuće iz pragmatičke

sankcije, da će kraljevina Hrvatska rješavati jedino sa svojim kraljem. Tomu čudnovatomu tumačenju nije nijedan „pravaš“ protuslovio. Da li je takovo tumačenje značilo uzmak od utanačenoga programa, ili nesuglasje sa članovima pododbora, toga ne marimo istraživati.

Tim su dogovori prekinuti, a „pravaški organ“ priobći u listu od 12. svibnja pismo „pravaša“ na preuzv. g. biskupa Strossmayera, koje je imalo da služi kao neko „razjašnjenje“, zašto da je „stranka prava“ pronašla odstupiti od sporazumka polučenoga u prosincu 1892. To je pismo izazvalo ove moje članke.

Trebalo je dati prilike, da se i šire obćinstvo upoznade s kondificiranim programom „stranke prava“. Trebalo je dokazati, što znamenuje program, što ga je pododbor stvorio. Trebalo je da se znade, da li je „neodvisna narodna stranka“ odstupila od svoga programa.

U čem se sastoji osobitost „pravaškoga“ programa? U tom, što traži uzpostavu teritorialnoga integriteta (uzpostavu cjelokupnosti) kraljevine Hrvatske, pridruženjem svih onih kraljevina i zemalja, koje se navode u programu od 3. studenoga 1893., to jest, Slavonije, Dalmacije, Rieke, Medjumurja, Bosne, Hercegovine, Istre, Kranjske, Koruške i Štajerske. Na kakovoj podlozi? Tko traži teritorijalni integritet, taj se pozivlje na svoj prijašnji posjed. Prijašnji posjed, to je prije svega pitanje čina (quaestio facti). To pitanje čina treba da rieši, da ga dokumentira povjest. A što kaže u tom obziru povjest? Govori li ona u prilog toj glavnoj osobitosti „pravaškoga“ programa? Dokazuje li ona, da ta poglavita osobitost počiva na historijskoj istini?

Ono, što počiva na historijskoj istini, to je obzirom na teritorialni integritet sadržano u renunciju hrvatske regnikolarne deputacije od godine 1866, to je predmetom davnih narodnih aspiracija, pa nije i ne-

može biti osobitost „pravaškoga“ programa. Što ide preko te istine, pa je osobitost „pravaškoga“ programa, to je novim programom izlučeno, a osim toga poprimljen je oblik, koji je u svom zahtjevu zajednički svim narodima Evrope.

„Pravaški“ program, kako „pravaši“ tvrde, udario je temelj hrvatskoj državnoj misli, a to je izključivo njegova osobitost. Ta se misao u tom sastoji, što se oko nezavisne kraljevine Hrvatske u okviru monarkije imadu nanizati sve zemlje hrvatskoga kraljevstva.

Izraz: „hrvatska državna misao“ nastao je kao „pendant“ magjarske državne misli novijega doba. Rabili smo ga svi i u novinstvu i u saborskim govorima, kao nov izraz, koji je bolje i kraće od drugih označivao pojmove o teritorialnom ujedinjenju i državnoj nezavisnosti.

U sućnosti pak sve adrese sabora hrvatskoga, koje je podastirala kruni prijašnja „narodna stranka“, sadržavale su misao, da se oko Hrvatske imadu okupiti zemlje hrvatskoga kraljestva. Nikomu nije lebdilo pred očima drugo središte, ni na političkom ni na kulturnom polju. Dapače, idejom ilirstva i jugoslavenstva bila je namienjena Hrvatskoj mnogo šira zadaća od one, koja se danas specifički izrazuje izrazom „hrvatske državne misli“. Toliko ilirstvo, koliko i jugoslavenstvo nalazili su u Hrvatskoj svoje kulturno središte.

Kad bi to stajalo, da je „pravaški“ program udario temelj hrvatskoj državnoj misli, hrvatsko državno pravo datiralo bi od doba „pravaštva“. A što je od postanka „pravaštva“ stvoreno na polju hrvatskoga državnoga prava?

Hrvatska državna misao stara je kao i hrvatsko državno pravo. Izraz je nov, a drugo ništa. A ni taj nije nikakova „pravaška“ osobitost. Naš odnošaj naprama kruni i naprama kralje-

vini Ugarskoj — kao što veli renuncij hrv. regnikolarne deputacije od 1866 — bijaše ustanovljen posebnim uredbama, koje pisanim, koje običajem uvedenim. Skup tih zakonitih ustanova i uredaba sačinjava posebno hrvatsko državno pravo. S njim je sačuvana naša politička individualnost, s njim je živila hrvatska državna misao, ona je izražena i u čl. 42. god. 1861, nju nije mogla zatajiti ni nagoda s Ugarskom od godine 1868.

Ideja „hrvatstva“ — vele pravaši — to je takodjer osobitost „pravaškoga“ programa.

Ta se ideja sigurno nesastoji u tom, što je tekar s njom stvoren ili pronadjen hrvatski narod, s kojim živi i pada ideja hrvatstva, već u tom, što se traži, da se izrazom „Hrvatska“ označi ne samo istoimena kraljevina, nego ujedno i Dalmacija i Slavonija i sve zemlje, koje će se oko njih prikupiti.

Službeni i diplomatički izrazi nemogu se mienjati onako, kao što se mienjaju nazori u znanstvenom i političkom svietu, jer bi nastao metež, koji nebi mogao biti koristan. Ti su diplomatički izrazi konvencionalni. Rabe se, dok se po konvenciji ili obćenitom porabom neusvoje drugi.

Tko prvi traži promjenu nekoga diplomatičkog ili inače rabljenoga izraza, zar je on tim stvorio neki politički program? Zar je onaj program, po kojem je uredjena danas Austro-ugarska, stvorio onaj, koji je nekoliko godina iza austro-ugarske nagode od god. 1867 predložio, da se monarkija u buduće označi diplomatičkim imenom „Austro-Ugarska“, a nije ga stvorio onaj, koji je stvorio austro-ugarsku nagodu?

Misao, da se zemlje, u kojima prebiva hrvatski narod, označe imenom „Hrvatska“, nametnuti će se sama od sebe, kad budu te zemlje ujedinjene u jedno samostalno državno tielo; pa kao što danas više neima u političkom svietu Mletačke, Piemonta, Toskane,

Napuljske itd., tako neće biti ni Slavonije, ni Dalmacije itd.

Možda će netko oštroumnije od mene naći još drugih osobitosti u pisanom programu „stranke prava", koje će donieti spas narodu hrvatskomu, ja ih nemogoh naći; a sudeći po tom, što bi „stranka prava" bila prihvatila program pododbora, da smo mi njezino ime poprimili, čini se, da tih osobitosti neima, jer ih u programu pododbora sigurno neima.

Prispodobi li se program pododbora s programom „neodvisne narodne stranke", onda je jasno za svakoga, da je program pododbora program narodnih aspiracija, a program „neodvisne narodne stranke" politički program. Jedan neizključuje drugi. Ja bih rado vidjeti onoga umnika, koji bi bio vrstan dokazati, da program „neodvisne narodne stranke" stoji na putu aspiraciji ujedinjenja hrvatskoga naroda, u okviru habsburžke monarkije; ili onoj drugoj, da se kraljevina Hrvatska uredi kao pravna država, na podlozi ustava s parlamentarnom vladom. Usuprot, naš program krči put jednoj i drugoj.

Onaj, koji stojeći na temelju hrvatskoga državnoga prava, hoće da zakonitim sredstvima polući ujedinjenje naroda hrvatskoga u okviru habsburžke monarkije; onaj, koji priznaje skupnost monarkije i zajedničke poslove, koji proizlaze iz te skupnosti; onaj, koji znade shvatiti zamašaj izraza, koji se sadržaje u riečima „hrvatsko državno pravo": taj je prije svega upućen na program „neodvisne narodne stranke", na onaj postepeni razvitak, koji se postizava dugotrajnom upornom borbom, zaštićenom ustavnim zakonima. Tek u drugom redu može biti upućen na naprasne promjene.

Program pododbora nesamo što nederimira programa „neodvisne narodne stranke", nego će trebati, da se k tomu programu povrati, čim se program pododbora bude počeo konkretno i pojedince provadjati,

to jest, čim se s polja aspiracija predje na polje političkoga rada. Tko je drugčije shvatio program pododbora, taj nije politički mislio, taj nije znao, što znači „hrvatsko državno pravo" i njegovo oživotvorenje u okviru monarkije.

Ja sam to drugim riečima rekao u jednoj sjednici eksekutivnoga odbora, tumačeći u kratko program „neodvisne narodne stranke", pa sam dodao: Kad ovo postignemo, što je u tom „neodvišnjačkom" programu sadržano, vi ćete dozvoliti, gospodo, da odustanem od opozicije, u kojoj sudjelujem od 32 godine, pa ako se neću ni onda pridružiti vladajućoj struji, biti ću sretan, što ću iz kuta svoje sobice mirno gledati, kako mladji sviet dalje juri. — Na to mi odvrati jedan od najrazboritijih „pravaša" jasno i glasno pred cielim odborom: „i ja — i ja".

Zadaća je ovih članaka, da predoče čitatelju tečaj dogadjaja, da uzmogne sam vlastitim razborom prosuditi, na čijoj je strani pravo. Iz ovih će članaka razabrati čitatelj, tko je napadnut, a tko je u obrani. Mi smo odbili ime, koje su nam htjeli nametnuti, a imali smo razloga, da ga odbijemo.

Nov program, kao što rekosmo u svom izvještaju, to je program kompromisa na polju narodnih aspiracija; — platno, na kom su potegnute glavne crte one slike, koja je iz našega zajedničkoga, razboritoga političkoga rada imala tek nastati, da prikaže naš narod ujedinjen i samostalan.

A sada neka čitalac sudi. On će mi oprostiti, ako sam ga suhoparnim stvarima odvratio od zabavnijega posla, ali i ovo, što je ovdje navedeno, treba da znade onaj, koji želi, da si stvori pravedan sud o raskolu u opoziciji.

U Zagrebu, mjeseca svibnja 1894.

Š. Mazzura.

Nesjedinjena opozicija.

I.

Nijesmo zaista radostnim srcem napisali naslov ovomu članku, nu uzev pero u ruku, riešili smo se, da o neuspjehu dogovora oporbenih stranaka pišemo golu, neokrinkanu istinu, bila ona ma kako gorka budi po stranku, koju zastupamo, budi po stranku prava.

Zavirit ćemo u prošlost i jedne i druge stranke, da vidimo što ih lučilo, što je bilo uzrokom žestokih njihovih bojeva, što ih prisililo, da pokušaju, nebi li se izmirile i ujedinile, jer ćemo tako laglje shvatiti ono, što ih razstavilo.

U prvom je redu razstavljao stranke državopravni program. Program „stranke prava“ hoće: ujedinjenu i samostalnu Hrvatsku pod žezlom vladajuće dinastije, nikakovih zajedničkih posala izmed Hrvatske i ostalih zemalja monarkije, već čisto personalnu uniju; Hrvatska priznaje jedan jedini faktor, s kojim po ustavnom načelu rješava sva pitanja, koja zasiecaju u državni njezin život, a taj je faktor kralj; državopravna austro-ugarska i ugarsko-hrvatska nagoda nepostoje zakonito; Hrvatska ima svoju posebnu pragmatičku sankciju, koja joj ne nalaže druge dužnosti do one, da samostalnom hrvatskom vojskom brani integritet teritorija, nad kojim vlada dinastija, koja je dužna da kraljevini Hrvatskoj povrati sve zemlje, koje su na nju spadale. Državo-pravni program „neodvisne narodne stranke“ čuvao je naprotiv onu zajednicu

s Ugarskom, koja je opisana u prvih pet §§ ugarsko-hrvatske nagode. Uz teritorijalni integritet kraljevine, tražio je program podpunu samostalnost kraljevine u rješavanju svih onih državnih posala, koji nisu austro-ugarskom nagodom predani rješavanju delegacija. Neodvisna je stranka htjela da se revizija postojeće hrvatsko-ugarske državo-pravne nagode u naznačenom pravcu provede na način, koji je u samoj nagodi odredjen, ona je dakle priznavala legitimitet današnjeg ustrojstva monarkije i smatrala hrvatsko-ugarsku nagodu kao izhodište političkog svog djelovanja.

Kako se može lako razabrati iz tih u velikim crtama označenih programa, bilo je medju istima načelnih opreka, dovoljno je iztaći pitanje o poslovima, koji su cieloj monarkiji zajednički. Dok stranka prava ne priznaje takovih posala, za neodvisnu stranku to pitanje nije postojalo ni u pogledu posala samih ni organa za zajedničko njihovo rješavanje, jer je i jedno i drugo riešeno austro-ugarskom nagodom, nagodom, koju su obje pole monarkije neposrednim sporazumkom uglavile, a kralj potvrdio.

Nijesu time izcrpljene opreke, koje razstavljahu pomenute stranke, pa da neduljimo, dodat ćemo, da je stranka neodvisna uz sve koncesije, koje je kao eminentno politička stranka prinašala gotovim činjenicama, vazda gojila ideju slavenske uzajamnosti, napose radila oko duševnog zbliženja slavenskih plemena na jugu, ne dirajući im ni u ime, ni u plemenske tradicije, dok je stranka prava ideju slavenske uzajamnosti odklanjala, pak hrvatsko ime nametala i onoj slavenskoj braći na jugu, koja se tomu žestoko opiru.

Ako napokon još pridodamo neumorno nastojanje stranke neodvisne oko osnivanja i procvata kulturnih naših uredaba, oko razvoja knjige naše, i sravnimo to nastojanje s navalama stranke prava na kulturne naše stečevine, tada smo iztaknuli glavne oprieke, koje su dielile te dvie stranke.

II.

Posve je prirodno, da su te krupne opreke radjale žestokim sukobima, koji su se u vrieme prije zadnjih obćenitih saborskih izbora izrodili u svakdanje novinske svadje, koje nijesu zaista bile dokazom političke naše uvidjavnosti, a kojima se zajednički neprijatelj veselio. Nekrvav nu i nepolitički boj vodio se takovom žestinom, da stranke nisu došle ni do toga, da uglave sporazumnu izbornu akciju. Iz tabora prvaka stranke prava zaori lozinka, da stranka neodvisna mora saći sa političkoga poprišta, da mora abdicirati, jer je ona glavnom zaprekom, da se narod ne okupi oko jedne jedine oporbene zastave, oko zastave stranke prava, koja će ga voditi do pobjede. Stranka se neodvisna neko vrieme brani, neće da podpiše svoju osmrtnicu. Odtud nova svadja, nove kavge, a ljudi, kojim stranački paroksizam nije pomutio zdrav razum, vele: O b j e s t r a n k e d o d u š e ž i v u, n u o p o z i c i j a j e m r t v a! Neodvisna stranka, stojeći pred izbornim aparatom vlade, koji je u prvom redu proti njoj naperen, pred razdorom, koji je elementarnom silom zavladao u taboru opozicija, pred kategoričkim zahtjevom stranke prava, neka joj ne kvari izbornu akciju, — odluči abstinenciju kod izbora, prepušta stranci prava izborno popriště, uklanja zapreku, koja po mnienju stranke prava sprječava snažni odpor naroda proti vladi. I izbori se obavljaju u borbi izmed vladine i stranke prava, neodvišnjaci ne kvare posao, a stranka prava ne šalje u sabor ni toliko zastupnika, koliko ih treba, da čini predloge. Nećemo kazati, da je taj izborni neuspjeh „pravaše“ otrieznio, nu čini se, da je medju njima bilo ljudi, koji su stali sumnjati o omnipotenciji stranke, i tu je sumnju moglo samo jačati držanje vlade i ogromne saborske većine prema složnoj, jedinstvenoj saborskoj opoziciji. Saborska se scenerija

mienja. Hrvatska se sabornica iz guste šume, iz koje se tjeraju opozicijoni zastupnici, pretvara u idilički predjel, u kojem pravaši po miloj volji planduju i glagoljaju. Pravaški se sviet čudom čudi toj preobrazbi, toj toleranciji, a ostali si sviet šapće, da je to dokaz pravaške nemoći, da se ni vlada ni većina ne boje pravaške oporbe, da im je ta oporba dobro došla, da se s njome može živjeti. I zemlja to instinktivno osjeća i tjera opoziciju, da se složi. Obje opozicije stanu dogovarati. Narod pozdravlja iskrenom radošću ta dogovaranja, i ona se predbježno svrše koalicijom, koja dolazi do konkretne izjave u sporazumku izmed izaslanika stranke neodvisne i pravaške od 18. prosinca 1892. Taj se sporazumak ne steže na stranku neodvisnu i pravašku, već pozivlje u svoje kolo i one opozicijone elemente u zemlji, koji nespadaju ni k jednoj ni k drugoj od koaliranih stranaka, što više i one, koji u hrvatsko-ugarskoj nagodi nazrievaju dostatnu osnovu za narodni razvoj, zahtievajući jedino, da se nagoda vrši prema temeljnim njezinim načelima i u narodnom duhu. I tako stupa u koaliciju prof Š. Bresztyenszky, od pete do glave osvjedočeni unionista i pristaša nagode, nu uz to čovjek pomirljive ćudi, najfinijih družtvenih običaja, i toga čistog nagodbenjaka biraju koalirane stranke predsjednikom svoga eksekutivnog odbora. Koalirana se opozicija u kratko vrieme ponosi dvostrukom izbornom pobjedom u Zagrebu i Brodu. Pobjedu slave složno obe koalirane stranke. Neodvišnjaci šalju u sabor Amruša, pravaši Kumičića, oba složnim glasovima obiju stranaka.

III.

Da li je radost nad tim uspjesima, ili drugi neizjavljeni motiv rodio zahtjevom stranke prava, da se koalicija pretvori u formalnu fuziju, da se obje stranke stope u jednu stranku sa jednim programom, o tom ne

ćemo da govorimo, već treba nam istaći, da se sa strane neodvišnjačke tomu zahtjevu prigovaralo, što više, taj je zahtjev mnoge neodvišnjake uznemirio s razloga, što su smatrali, da se jedinstvo programa sa strankom prava nikako postignuti neda, a bojali se, da će jalovo nastojanje oko tog jedinstva izbiti na površinu stare opreke. Nu misao sloge opajala je duhove, sa svih krajeva zemlje dolazile poruke, neka budemo jedni. Neodvišnjaci popustiše tek onda, kad im se sa pravaške strane izjavilo, da se *jedinstvo* stranke stavlja kao uvjet za dalnje zajedničko djelovanje. I započimlje posao redakcije zajedničkog programa. Izaslanici obiju stranaka uglave ga i zajednički ga eksekutivni odbor prihvati. Najveće potežkoće pokazaše se kod redakcije one točke programa, koja slovi o odnošaju Hrvatske prema Ugarskoj i ostalim zemljama Njeg. Veličanstva. Uzajamnoj popustljivosti izaslanika stranaka podje za rukom uglaviti i tu točku. Ona glasi: „*Poslove skupne cieloj monarkiji, potječuće iz pragmatičke sankcije, rješavati će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj, s ostalim zemljama Njeg. Veličanstva*“. U toj se točki zrcali, da tako reknemo, *kompromis* stranaka, jer pravaši napuštaju tom točkom negaciju zajedničkih posala, koja je bila karakterno obilježje njihova programa. *Kad se danas u javnom, svečanom spisu, u programu političke stranke u monarkiji spominje pragmatička sankcija, nitko ne može posumnjati o tom, da se misli na one posljedice, koje iz pragmatičke sankcije izvodi austro-ugarska nagoda. Po sadržini hrvatska je pragmatička sankcija istovjetna sa ugarskom, dosljedno imadu se iz iste izvoditi iste konsekvencije. Drugog shvaćanja pragmatičke sank-*

cije ne pozna obće priznano, postojeće državno pravo monarkije. Kad se u takovom spisu govori o poslovima, koji su skupni svim zemljama monarkije, nitko ne sumnja, da su ti poslovi oni, koje austro-ugarska nagoda priznaje kao skupne, jer potječu iz pragmatičke sankcije, i kad se napokon kaže, da će Hrvatska ravnopravno s Ugarskom na jednoj strani rješavati te poslove s ostalim zemljama Njeg. Veličanstva, na drugoj strani nitko ne sumnja o tom, da se time priznavaju delegacije kao organi, u kojima se skupni poslovi razpravljaju i rješavaju. Mi se podvrgavamo sudu nepristranih ljudi, koji neka presude, da li se pomenuta točka uglavljenog programa može razborito tumačiti drugačije, nego li smo ju mi tumačili. Kako rekosmo, pravaši su tom točkom napustili negaciju skupnih posala, a neodvišnjaci pošli su pravašima u susret time, što su primili u program prevažnu ustanovu, da Hrvatska rješava skupne poslove doduše s Ugarskom, nu *ravnopravno* s istom, dok u neodviščnjačkom programu nije bilo o toj *ravnopravnosti* spomena, već se kazalo: „da se monarkija neizvrgne novoj pretvorbi“, Hrvatska biva zastupana u ugarskoj delegaciji. Preostalo je sada jedino, da se sjedinjena stranka krsti. Pravaši zahtievaju, da se sjedinjena opozicija zove *stranka prava*, koncediraju, da se zove *hrvatska* ili *sjedinjena stranka prava*. Prigovoru neodvišnjaka, da se imenom jedne od fuzijoniranih stranaka ne može nikako da krsti *nova* stranka, koja je prihvatila novi program, koji nije ni čisto pravaški ni čisto neodvišnjački, odgovara odlučni pravaš a da ga nepobijaju ni pouzdanici stranke, koji su uglavili zajednički program (dr. Frank, Kumičić), *da stranka prava od*

čistog pravaškog programa ne će ni za dlaku odstupiti, da Hrvatska ne ima nikakova posla s ostalim zemljama monarkije, već jedino s kraljem, da Hrvatska ne zna za drugu pragmatičku sankciju nego za hrvatsku, iz koje potječe za nju jedina dužnost, da samostalnom vojskom brani skupnost zemalja, nad kojima vlada habsburžka dinastija.

Ove su izjavile presenetile neodvišnjake, a kad oni upućivahu na uglavljeni program, naročito na točku, koju smo gore iznieli i tumačili, odvraćalo im se, da onom točkom nije stranka prava ništa napustila od svojih načela, što više, da ona točka, pravo shvaćena, nije no formulacija čistog pravaškog programa, pa da se u oči toga stranka mora zvati stranka prava i da je to ime uvjet, o kojem je ovisan dalnji zajednički rad opozicije. Iz tih je izjava neodvisna stranka morala zaključiti, da je sporazumak u glavnoj točki programa samo prividan, pa da se s toga nemože kazati, da je fuzija uspjela, dosljedno da je prestala potreba razpravljati o imenu nove stranke, koje neima. Negledeći na to, neodvisna je stranka izticala i drugih razloga proti imenu pravaškom, kao što je onaj, da ime nove stranke nebi smjelo uskrisivati uspomene na prošle razmirice, upućivala je na praksu, koja je priznana u cielom svietu, kad se stranke fuzijoniraju. Vriedno je, da se napose iztakne i onaj razlog proti pravaškom imenu, koji je neodvisna stranka izvodila iz zadnje točke uglavljenog programa, koja glasi: „Provedenje ovog programa povjerava se eksekutivnom odboru, koji može dozvoliti sudjelovanje u tom radu i drugim otačbenicima ako i nisu članovi stranke". Ovom se ustanovom prikazuje ipak fuzijonirana stranka bar donjekle kao njeka koalicija svih oporbenih elemenata u zemlji, naročito i onih, koji stoje nepomično na temelju ugarsko hrvatske nagode, pa već s obzirom na te elemente ime stranke prava nije opravdano.

IV.

Iz svega, što smo dosele izložili, biva jasno, da ujedinjenje opozicija nije uspjelo s razloga, što se neodvišnjaci nijesu htjeli preobraziti u pravaše; to je istina, i tu istinu neće poreći nitko, koga je Bog nadario zdravim razborom, pa kad je tomu tako, tada neće biti baš suvišno, ako otvoreno kažemo razloge, zašto neodvisna stranka sa svom odlučnošću odklanja program stranke prava. Prije nego li to učinimo, osvrnut ćemo se na onaj prikor, koji se često čini stranci neodvisnoj, da naime neima nepromjenljivog, stalnog programa, dok stranka prava dosljedno i nepomično stoji na svojem. Taj prikor stoji u njekoj svezi sa stvari, o kojoj izvješćujemo, jer se u ime dosljednosti i u ime nepomičnosti stranke prava zahtievalo i ime njezino kao uztuk neodvišnjačkoj nestalnosti. Mimogred spominjemo, da svi programi, uz koje su pristajali muževi stranke neodvisne, nijesu drugo nego odraz napora, kojima je narod nastojao, da u povoljnim ili nepovoljnim prilikama, koje su stvarale jače sile, dodje do svoje cielji. Ovaj prirodni razvoj političkog narodnog života nemože se pravedno označiti kao kažnjiva nestalnost i promjenljivost.

Istina je, neodvisna stranka ima u svojem kolu ljudi, koji ne tvrde, da nijesu nikada pogriešili, da su poput političkoga automata gudili vazda jednu ter istu pjesmu, pilili jednu ter istu gredu: čovjek, koji radi, on i grieši; nepogrješivost u svjetovnim stvarima jest svojstvo, koje si prisvajaju ljudi, koji nijesu djelujući članovi čovječanskoga družtva. Što se napose tiče mienjanja političkih nazora, mi nalazimo, da je to

najprirodnija stvar, koja se dade pomišljati. Mjenjajući političke nazore, nijesmo postali apostati, već sliedili onaj vječni zakon evolucije, koji vlada svietom u obće, napose političkim svietom; učinili smo ono, što su učinili pred nama, što čine sada, i što će u napried, dok bude vieka, činiti svi razboriti ljudi, koji se bave politikom, o kojoj je onaj čuveni talijanski državnik baš pravo rekao, da nije ništa drugo no znanost oportuniteta. Sviet, naročito politički sviet, ne stoji, već kroči sad desno, sad lievo, sad napreduje, sad uzmiče, sad gradi, sad ruši, ruši i često tromim kasom, a kad i kad kao da leti na krilima, prelazi preko ruševina tvorba, o kojima se mislilo, da će prkositi viekovima. Ovakav je sviet, a tko živi u svietu, koji hoda, treba da i sam hoda, i nesmije stati, zijajući u stup, na kojem je njetko postavio kumir. Takovim motriocima moglo bi se dogoditi, da će ih hodajući sviet p o g a z i t i, ili, znajući, da nemogu nikomu škoditi, pustiti, da se okamenjeni dive stupu, dok ostali sviet ide svojim putem. Biva često, da politički sviet udara pravcem, koji ne prija interesima jednoga ili drugoga naroda, koji dapače vriedja najopravdanije, najlegitimnije njegove težnje; zar da onaj narod toj neprijaznoj struji suprotstavi samo svoj pismeni ili ustmeni veto, svoj pismeni ili ustmeni prosvjed, svoju historiju, a da ne nastoji oko toga, da pozitivnim aktuelnim radom neprijaznu si struju bar oslabi, kad neima snage, da ju skrene na povoljni mu pravac? Kao što se mienjaju rekao bi forme, u kojih se stvaraju struje neprijazne njekomu narodu, tako se dosljedno moraju mienjati i sredstva akcije proti njemu. Slavne historičke uspomene, ako ih koji narod ima, nesmiju da budu alkoholički njeki napoj, koji drži narod u prolaznoj eksaltaciji, jer za njom sliedi depresija, ili ona antipatija prema sadašnjosti, koja je siguran znak narodnoga propadanja.

Uspomene na slavnu prošlost djeluju više na fantaziju nego li na razum, a u politici treba puno manje fantazije nego li razbora.

V.

Što hoće stranka prava, to smo gore nacrtali, pa je red, da prije svega vidimo, kakova su ona sredstva, što ih pravaši preporučuju, da se ostvari njihova osnova. Oni imaju jedno jedino sredstvo, a to sredstvo stoji u tom, što neprestano razlažu, da njihov program potječe iz čistoga hrvatskoga državnoga prava. U tom prilično akademičkom razlaganju stoji jedino, izključivo i akcija stranke prava. Historička razlaganja, bila ona ma kako temeljita, što se o svim historičkim naukama stranke prava nesmije tvrditi, historička razlaganja, velju, i politička akcija, to su dva skroz različita pojma. Historička razlaganja mogu uvjeriti narod, kojega se tiču, da je njeko pravo vršio, da mu to pravo pripada, nu u politici nije dosta, da bude o svom pravu osvjedočen onaj narod, koji ga traži, već treba, da on o tom osvjedoči i druge faktore, koji se ostvarenju onoga prava protive, ili da one faktore p r i s i l i, da priznavaju traženo pravo, da se njegovomu ostvarenju ne protive. Ovo vriedi ne samo za pravo, koje potječe iz historije, već i za ono, koje izvire iz narodnoga jedinstva. Ovako biva u političkom svietu, u kojem se često gaze najsvetija prava. Taj je sviet, dopuštam, opak, nepravedan, nu takav jest, pa nije druge, nego da se s njegovom opačinom i nepravdom računa. Što mi znademo, taj se opaki sviet nije još nikada požurio, da uzpostavi nječije pravo na onakovo razlaganje ovlaštenika, kakovo je ono, kojim se služi stranka prava i u kojem stoji jedina politička akcija te stranke. Zar u istinu stranka prava drži, da se onakvom akcijom ujedinjuju narodi, da se onakvom akcijom stvaraju samostalne države, da se onakovom akcijom razkidaju vezi, koje su viekovi učvrstili izmed Hrvatske i

Ugarske, izmed njih i ostale monarkije? Teško je misaonu čovjeku vjerovati u iskrenost toga akcijonoga programa, nu tko pozna vodju stranke prava, ne smije posumnjati o njegovoj iskrenosti, pa pošto je njegova volja mjerodavna za stranku, kojoj je na čelu, to stoji nepobitno, da će se akcija stranke prava, bila ona u manjini ili većini, stezati jedino i izključivo na razlaganje hrvatskoga državnoga prava, na prosvjede proti povredama istoga.

Za stranku prava nepostoje one evolucije, koje su tečajem viekova historičko hrvatsko državno pravo modificirale, nepostoje državne tvorbe, koje su se tečajem viekova razvile i učvrstile na uštrb hrvatskoga državnoga prava, za stranku prava kao da svega toga neima, a kad ju na to sjećaju ljudi, koji ne imadu oči da gledaju samo u prošlost, već da motre i sadašnjost, tada gospoda od stranke prava odvraćaju: sve, što postoji **p r o t i** hrvatskomu državnomu pravu, treba da prestane, da izčezne, da ustupi mjesta čistomu hrvatskomu državnomu pravu, sve je to uzurpacija, koju ni viekovi ni nijedna sila nemogu da legitimiraju. Što se kroz viekove razvilo proti hrvatskomu državnomu pravu, što kroz viekove postoji unatoč tomu pravu, to se sve mora odstraniti. A tko će to sitno djelce obaviti? Stranka prava. A kojimi će ga sredstvi, kojim orudjem izvesti? Razlaganjem, da to zahtieva hrvatsko državno pravo, protestom proti bezzakonju, kojim se to pravo krnji. Bilo je ljudi, koji su tvrdili, da stranka prava misli i na druga sredstva. Te je klevetnike vodja stranke stjerao u laž. Značajno obilježje stranke prava jest princip najčišćega legitimiteta, spojen sa uvjerenjem, da za pobjedu toga principa netreba raditi ništa drugo nego ignorirati sve, što postoji, ter, naglašivajući hrvatsko državno pravo, čekati, da uzkrsne; medjutim pako ne kaljati ruke blatom svakdanje aktuelne politike, naročito ne nagadjati se sa živom dušom. Kao što je grof Chambord čekao, da ga Francezi pozovu na priestolje, ne radeći ništa drugo, nego tvrdeći svoje pravo, ne upuštajući se u nikakovo nagadjanje, tako i dr. Starčević čeka, da njetko uzkrisi hrvatsko državno pravo. Nama se čini, da dr. Starčević neće biti sretniji od zadnjega Bourbonca, koji je svoju zastavu sobom ponesao u grob, na kojem su prijatelji i neprijatelji rekli: Bio si pošten, nu nisi bio politik, i, jer nisi računao sa promjenama svieta, nijesi nikada zasjeo priestolje tvojih otaca, nijesi ga zasjeo ni u čas, kad su ti sve prilike bile u prilog, jer i onda nisi umio upotriebiti te prilike, nijesi ništa popustio, nijesi transigirao, a život i naroda i pojedinaca nije no dugi niz transakcija.

Jedan jako odrešiti član stranke prava hotio je jednom osvjedočiti pisca ovih članaka, da bi Hrvatska već pred njekoliko godina bila i **j e d n a** i **s a m o s t a l n a**, da su svi hrvatski sabori ostali nepomično uz adresu većine hrvatskoga sabora od godine 1861, koja, kako je poznato, nije htjela da ima zajedničkih interesa sa monarkijom. Mi se bojimo, **d a b i H r v a t s k a b i l a d a n a s p u n o m a n j a n e g o l i j e s t**, kad bi svi hrvatski sabori poslije godine 1861. bili prigrlili program stranke prava, to jest zaniekali svaku zajednicu s monarkijom osim vladareve osobe. I zaista, mjerodavni nutarnji faktori monarkije smatraju kao skrajnju koncesiju onu, koju su učinili Ugarskoj, koja, uz fikciju dviju samostalnih država, čuva faktično jedinstvo monarkije u najvišim državnim poslovima. Jedina Hrvatska u monarkiji nebi priznavala potrebu toga jedinstva, kad bi se povela za programom stranke prava. Mi držimo, da bi monarkija bila preko ovake Hrvatske prešla na dnevni red, pa ako bi joj eksodus Hrvatske smetao, ništa lagljega nego da ju oslabi još više, da njezin integritet još više okrnji: razvojačena krajina nebi đanas bila utjelovljena materi zemlji; o

Dalmaciji nebi se zakonom priznavalo, da je cjelokupni dio domovine; išlo bi se možda i dalje u komadanju razkomadane Hrvatske . . . . ., pak nemoćni prosvjedi stranke prava nebi taj proces zaustavljali, tim manje, što i mjerodavni vanjski faktori Evrope hoće, da monarkija Habsburga očuva današnje jedinstvo.

Nove državne tvorbe ne radjaju se jednostranom voljom jednoga naroda, neradjaju se bez saveznika, bez moćnih zagovornika, bez djelotvorne pomoći njihove: Hrvatska, kakovu hoće da konstruira stranka prava, neima privrženika, neima saveznika ni u monarkiji ni izvan nje. Tko da od nutarnjih mjerodavnih faktora monarkije pomogne do ostvarenja programa stranke prava? Zar dinastija, koja je ustrajnošću, dostojnom velikoga njezinoga zadatka, uspjela očuvati zajedinstvo monarkije u najvišim državnim poslovima? Tko vjeruje u tu mogućnost, on nespada ni u red političkih sanjara, on ne zagovara nješto, što sviet označuje utopijom, izraz, o kojem dopuštamo, da se često zlorabi, već spada, kako je pravo rekao jedan član naše stranke, u kategoriju junaka Verneovih romana, koji na hitcu iz topa putuju posve komodno u sviet mjesečine i tamo pohadjaju legitimistične klubove.

Da vidimo, ima li stranka prava drugih saveznika? O Magjarima ne treba nam govoriti. Velika većina Niemaca u monarkiji u dobro shvaćenom vlastitom interesu ne gravitira izvan monarkije, ne dira u današnje njezino ustrojstvo, a kamo li da bude prijazna programu stranke prava. Poljaci čuvaju doduše u svom srcu uspomene njegdašnje ma i žalostne državne samostalnosti, nu iskreno su odani dinastiji i monarkiji, koja zaštićuje njihovu narodnost i nastoji, da ih materijalno ojača. Od jake monarkije oni možda očekuju, da im se izpune želje, koje ne iznašaju na javu. Bilo kako god, Poljaci neće nikada zagovarati, da se slabi velevlastni položaj monarkije po receptu

stranke prava. Zar su Česi saveznici stranke prava? Zar oni reklamiraju za Česku ono isto, što pravaši za Hrvatsku? Zar bi oni privoljeli, da se ujedinjena Hrvatska faktično odkine od monarkije? U monarkiji neima naroda, koji bi većom odvažnosti stajao na državnim poslovima, nego li je češki narod, a to je baš protivno od onoga, što hoće naši pravaši. Kad bi preustrojstvo monarkije došlo na dnevni red, Česi, i mladi i stari, bili bi najžešći protivnici naših pravaša. Istin je, lozinka mladih Čeha jest danas česko državno pravo, nu u ime državnog prava netraže ni mladi Česi ono, što stranka prava traži u ime hrvatskoga državnoga prava. Ni mladi Cesi neidu preko granica, koje su državnom češkom pravu udarili fundamentalni članci, koji ne diraju ni u dualističko ustrojstvo monarkije, a kamo li da za Česku reklamuju personalnu uniju. Česi traže danas svuda nezadovoljnika, s kojima se slažu u kriepkih, bučnih izjavah nezadovoljstva, pa se nitko razborit neće čuditi, što su našli najviše njih u hrvatskoj zemlji. Nu dalek je put od harmonije u poliličkoj zlovolji do harmonije u pozitivnih političkih programih. Česi ostati će vjerni poznatoj nauci Palackoga; oni će vazda biti zagovornici jake monarkije, koja bi svim svojim narodima zajamčila narodni razvoj. Žestoka borba mladih Čeha neima ništa zajedničkoga sa programom stranke prava, ništa zajedničkoga ni sa taktikom ni sa konačnimi ciljevi naših pravaša. Mladi su Česi ljudi akcije i parlamentarne i izvan parlamenta; oni ne idu za tim, da monarkiju raztvore u dielove, koje nebi imali medju se drugoga veza do osobe vladarove, već hoće da češkom narodu u jakoj monarkiji, spojenoj vezom najviših državnih interesa i zajedničkim razpravljanjem istih izvojšte narodnu ravnopravnost, naročito prama Niemcem. Borba mladih Čeha, ako se uzmu na oke konačni njihovi ciljevi, jest pretežno borba narodnostna a ne državo-

pravna. Ako mladi Česi vojuju pod zastovom českoga državnoga prava, to biva zato, da svojim narodnim zahtjevom, naročito proti Niemcu, osiguraju još čvršću podlogu, da u ime jedinstva Češke, koje potječe iz državnoga prava, zapriečе diobu Češke u njemačku i češku; nu nijednom Čehu nepada ni na kraj pameti slabiti monarkiju, podupirući onake zahtjeve, kakove stavlja stranka prava; već oni hoće da češki narod kod rješavanja posala, koji su zajednički Austriji, dotično cieloj monarkiji, vrši onaj upliv, koji ide češki narod i po visokom stepenu njegove kulture i po materijalnih žrtvah, koje prinaša za monarkiju. Zar će braća Slovenci podupirati težnje stranke prava? Neka to vjeruje tko hoće, mi znamo, da u „planinskih Hrvata“ živi misao upravnog sjedinjenja slovenskih zemalja pod imenom Slovenije. Znamo i za izjave simpatija, koje su za nas naročito u novije doba učestale iz slovenske zemlje i radostno ih prihvaćamo, jer je baš naša stranka ne samo sborom, već i tvorom krčila put k jezičnom zbliženju Hrvata i Slovenaca, nu iz svega toga do prihvata pravaškoga programa otvara se jaz, preko kojega može se poletjeti samo na krilima smione mašte.

Ovako stoji straka prava prema nutarnjim mjerodavnim faktorima monarkije. Pravaška dogma glasi doduše, da se Hrvatska neima obzirati na druge zemlje i narode monarkije, da ona netreba nikakova sporazumka s njima, da se Hrvatska dogovara sa samim kraljem — nu pitamo mi, zar treba pobijati ovaj nazor, koji protuslovi misli, iz koje je ova monarkija postala, koji stoji u opreci sa razvojem zajednice naroda, što no monarkiju sačinjavaju? I sam Magjar, dogovarao je s „ostalim zemljama Nj. Veličanstva“, a ne samo sa kraljem, i bez onog dogovora nebi danas bilo Ugarske.

Da vidimo, da li se pravaški program može nadati odzivu vanjskih faktora. Istina je, da dva velika naroda, ruski i francezki, nijesu zadovoljni sa stanjem Europe, kako su ga ustanovili medjunarodni ugovori, nu istina je takodjer, da to stanje čuva ne samo sjedinjena sila trojnoga saveza, već i interes Englezke i drugih nekih država. Čovjek može suditi jako optimistički o vojnoj sili Rusije i Francezke, što više, može se uzeti i to, da izmed obiju velevlasti unatoč najnovijim pojavama, postoji neki savez, nu pitanje, da li je njihova vojna sila dorasla sadašnjim protivnicima njihovim, to pitanje nije još riešeno, kako to dokazuje oprezno vladanje Francezke i Rusije.

Čitao sam onomadne na uvodnom mjestu organa stranke prava članak, koji se pripisuje samom dru. Starčeviću, u kojem se ruskom caru oštrom rieči spočitava malodušnost i još više toga, jer se ne može odlučiti, da udari, kad je siguran pobjede, kad nema sumnje, da će smrviti sve svoje protivnike. Ruski car, čini se, da nije toga mnienja, a ja, kad imam, da biram izmed ruskoga cara i dra. Starčevića, ja ću radje vjerovati prvomu nego drugomu, unatoč sumnje, da je kakovomu slavosrbskomu petljancu pošlo za rukom potamniti zdravi razum Aleksandra III. Bilo kakogod, sva je prilika, na to upućuje socijalno pitanje, koje kuca na vratima država, na to upućuje užas i trepet, koji anarkisti šire svietom, na to upućuje neobhodna potreba, da se čovječansko družtvo brani proti biesnoj onoj i poživinčenoj čeljadi, sva je prilika rekosmo, da će se mir još dugo očuvati i da će još dugo čekati oni ljudi u našoj domovini, koji dan na dan navješćuju užasni medjunarodni sukob i maglovito naslućuju, da će iz njega, poput Minerve iz Jupiterove glave, skočiti Hrvatska stranka prava. Kad slušam ovake slutnje, neke ovake nade, ne mogu, a da ne pomišljam na lutriju, na ambo i terno, na prvi ekstrakt. Ele recimo, jer je i to moguće, da će se naskoro zbiti onaj užasni medjunarodni sukob, pred kojim se miran sviet zgraža, zar da iz njega može stranka prava očekivati ostvarenje svojega programa? Baš protivno! Pobiedi li monarkija,

privrženici današnjega njezinoga ustrojstva imat će razloga tvrditi, da je dualizam monarkiju ojačao, pa će pobjeda učvrstiti današnje ustrojstvo monarkije; bude li monarkija pobiedjena, čuvat će ju i vlastiti njezini narodi, u prvih redovih Hrvati, i Europa, jer je naša monarkija prava potreba za narode, koji ju sačinjavaju i za ravnovesje i mir Europe. Narodi monarkije nebi pouzdano pristali na to, da se nakon neuspjeha na ratnom polju oslabi zajedničko njihovo utočište, a separatizam stranke prava, koja provaljuje i u najviše državne poslove, koji prekoračuju i one granice, koje je magjarskomu separatizmu postavila austro-ugarska nagoda, znači slabiti monarkiju.

Načelo narodnosti uči doduše, da svaki narod ima prava na državnu samostalnost. Prema tomu načelu narod i država istovjetni su pojmovi, nu i oni, koji načelo narodnosti tjeraju do skrajne konsekvencije, priznavaju, da u Europi postoji teritorijalni kompleks, na kojem žive pomiešano toliko malih i slabih naroda, da se u tom predjelu ideja o istovjetnosti pojma naroda i podpune državne samostalnosti pojedinih naroda praktično provesti ne da. Taj teritorijalni kompleks tvori austro-ugarska monarkija, u kojoj treba da narodi od prava, koje kao takovi imadu na podpunu samostalnost, od toga prava rekosno njihovoj državnoj zajednici ustupe onoliko, koliko je nuždno, da u toj zajednici mogu mirno razvijati svoju narodnu individualnost. Na koncu konca može se mienjati i mienjala se forma, u kojoj se prikazuje ta nuždna državna zajednica, nu sama realna zajednica doći će vazda do praktičnoga izraza, a toj se zajednici protivi program stranke prava. Misao te zajednice pobiedila je proti Magjarima, još će laglje pobiediti proti Hrvatskoj, sakupljenoj pod zastavom stranke prava.

Kad program stranke prava stoji na toli slabih noguh, kad je akcija njezina onakva, kakovu smo ju

opisali, zar ta stranka može biti opasna sadašnjoj hrvatskoj vladi i njezinoj većini?? Današnja vlada i njezina stranka ne mogu si željeti udobnijeg, spokojnijeg, mirnijeg položaja, nego li je onaj, u kojem bi protiv njih stajala stranka prava kao jedina opozicija. Mi držimo, da je posve opravdano, što si vlada ne želi druge opozicije. Gospoda od većine ne taje simpatija, koje goje za stranku prava, već ju opravdavaju time, što vele: Pravaši nisu političari, koji bi nam mogli škoditi, oni se ne nagadjaju ni s vremenom, o njima se može kazati: Regnum illorum non est de hoc mundo; a to jest načelo, koje su zemaljski vlastodržci vazda odobravali.

Ele mogao bi nam netko prigovoriti, da i medju pravašima ima takovih, koji u tajnom kutu političkog svog srca čuvaju misao nagode sa monarkijom. To je nemoguće, nu te će odmetnike prije ili kašnje stići anatema vodje, koji ne transigira, koji se je svečano zakleo pred Bogom i narodom, da je pripravan uglaviti nagodu sa Turskom, sa Kinom, sa ne znamo s kim jošte, ali nikada s Austrijom.

VI.

Mi smo u našim člancima dokazali, da je program, što su ga uglavili izaslanici opozicija, rezultat kompromisa; mi smo dokazali, da se u tom programu priznavaju kao zajednički cieloj monarkiji oni poslovi, koje kao takove označuje austro-ugarska državo-pravna nagoda, i da se kao organ za razpravljanje i rješavanje tih posala priznaju delegacije, ter smo naročito iztaknuli, da bi stranka prava prihvatom tog programa brisala ono karakterno obilježje, koje ju razlikuje od svih ostalih stranaka u zemlji.

Izaslanici stranke prava tvrdili su naprotiv, da uglavljeni program nije no čisto pravaški program, pa su u svom organu („Hrvatska“ od 16. svibnja 1894.)

naviestili pravaškomu svietu, da je stranka prava slavila veliku pobjedu, jer da su se njezinomu programu pokorili i oni, koji su mu se do jučer rugali. U tom se članku naročito kaže, da stranka prava nije uglavljenim programom u ničem popustila od svojih načela, napose ne u pitanju zajedničkih interesa. Za sve ovo ne navode se nikakvi razlozi, već se naprosto tvrdi u slabo pritajenoj nakani, nebi li se sviet uvjerio, da su neodvišnjaci krivi, što se fuzija razbila, jer nijesu unatoč prihvaćenom pravaškom programu htjeli primiti ime stranke prava. I zaista, ako uglavljeni program nije ništa drugo nego program stranke prava, tada je odpor nedvišnjaka neopravdan, obiestan, jer prihvaćajući program stranke prava, nije im preostalo ino, nego da se poput zabludjelih ovčica povrate u stado, ter je pravo imao g. dr. Ante Starčević, kad je, stojeći na tom stanovištu, predlagao, neka se odsele stranka prava zove „stranka prava sjedinjena", pošto su k njoj pristupili i nedvišnjaci.

Ime stranka prava bilo bi opravdano samo u predpostavci, da su fuzijonirane stranke primile program stranke prava, što absolutno ne stoji, ili stoji samo za onaj politički sviet, kojemu se može pokazati rog mjesto svieće.

Nu recimo, što nikako ne dopuštamo, da redakcija odnosne točke programa dopušta tumačenje takovo, koje nebi bilo u skladu sa našom interpelacijom; i u tom slučaju morala se fuzija razbiti, čim se pokazalo, da stranke nijesu složene u shvaćanju jedne od glavnih ustanova uglavljenog programa.

Ima naivnih političara, koji su nam rekli, da smo se mogli zadovoljiti p r i v i d n o m slogom, ili kako je jedan član stranke prava još drastičnije rekao, neka svatko tumači prieporni točku programa kako ga je volja, samo zovimo se svi „stranka prava". Ako to nije igra, kojom se mogu zabavljati samo politička djeca, mi neznamo kako bismo inače krstili ovako neslane doskočice. Ima nazora, koje netreba pobijati.

Običaj je u naših pravaša, da svojoj stranci vindiciraju svaku ideju, koju oni odobravaju. Tako primjerice „Hrvatska" u gore spomenutom broju govori tako, kao da bi stranka prava bila prva na svoju zastavu napisala onu misao, onaj ideal narodnog jedinstva, koja je našla izraza u prvoj točki uglavljenog programa. Onaj ideal baštinili smo iz ilirskih vremena, a odnosna točka programa primljena je po redakciji Smičiklasa, pošto se i izaslanici stranke prava uvjerili, da redakcija, koju su oni predlagali, ne odgovara ni historičkom pravu, ni političkim obzirima. Biti će još prilike, da o tom pobliže razpravljamo. Za sada hoćemo da završimo niz ovih članaka, kojima smo namienili zadatak, da razjasne, zašto nije uspjela sloga opozicije, koju je narod toli vruće želio. Mi smo to razjašnjenje dali po najboljem svojem znanju i pamćenju, dali smo ga mirnim i objektivim razlaganjem, nu podjedno i onom odlučnosti, koju zahtieva ozbiljnost stvari i krajna nužda, da se neki politički nazori prikažu u pravom svjetlu. Mi ćemo ovaj naš rad neustrašivo nastaviti, nemareći za lična zadirkivanja, ni za prazne sentimentalne fraze, koje ne mogu da odvrate zrela i ozbiljna čovjeka od prave političke staze, mi ćemo naš rad nastaviti, popravljajući nehotimične pogrješke, imajući pred očima narodni program, kako su ga uglavili izaslanici obiju opozicija; nastojati ćemo oko ostvaranja toga programa, i u tom nastojanju upotrebljavati onaka sredstva, kakova svuda u svietu rabe političke stranke, koje, težeći neprekidno za narodnim idealima, znadu i za neumoljive zahtjeve politike, te svagdanje službenice narodnih ideala, te težakinje često prezrene od nestrpljivih ili ukočenih ljudi, koja nosi kamen za kamenom k gradnji narodne palače.

Nedvisna se je stranka odazvala pozivu naroda, da pokuša sporazumak sa pravašima; najbolji članovi naše stranke, naročito nezaboravni naš Fr. Rački, gg. Mazzura i Smičiklas radili su oko sporazumka neštedeć ni truda ni vremena, pregarajući koješta uztrajnošću, kojoj smo se divili. Sporazumak nije postignut s razloga, što stranka prava nije shvatila poziv naroda našega. Naš narod, tjerajući opozicije da se slože, nije pojedinim opozicijonim frakcijama doviknuo: gledaj da tvoj program proturaš, nije rekao pravašem: gledajte da krstite neodvišnjake, već je kazao: nagodite se, a pošto, gdje neima popuštanja, neima nagode, to neće pred narodom za neslogu opozicije odgovarati stranka neodvisna, koja je popustila stranci prava, koja je u tom popuštanju pošla do one krajne granice, koju postavlja politički razbor i čast stranke same, već će odgovarati ona stranka, koja i danas u svojem glasilu navješćuje, da nije ni za dlaku popustila, ona stranka, koja u oprieci sa pozivom naroda, koji je vapio za slogom, htjede, da na jedinstvo opozicije udari stranačko obilježje.

* * *

Da se razumijemo. Mi smo doduše uvjereni, da smo jasno i bistro razložili, zašto nije došlo do fuzije oporbenih stranaka i nerado se vraćamo na taj predmet, nu prisiljeni smo, da to učinimo, jer opažamo, da ima patriota, od kojih njeki misle, da se je fuzija mogla ipak izvesti na temelju programa, što su ga izaslanici stranaka uglavili, a drugi drže, da se mogla uglaviti bar koalicija.

Nije moglo biti ni fuzije ni koalicije.

Ne fuzija, jer je u zadnjoj sjednici eksekutivnog odbora stranaka konstatovano, da pravaši tumače uglavljeni program, naročito četvrtu točku istoga, kao golu reprodukciju starog pravaškog programa, dok to nestoji, kako smo nepobitno dokazivali, i dok neodvišnjaci nisu se mogli pridružiti onomu krivomu tumačenju, koje bi ih vezalo na stari program stranke prava, koji oni nemogu prihvatiti iz razloga navedenih u člancima pod naslovom „Nesjedinjena opozicija".

Nesuglasje nije se ticalo nuzgredne, već bitne točke programa. Kad pravaši vele, da četvrta točka programa reproducira stari pravaški program, oni kažu, da Hrvatska nepriznaje kao zajedničke cieloj monarkiji one poslove, koji se razpravljaju u delegacijama, i da o pitanju, koji su oni poslovi, što proiztiču iz ukupnosti monarkije, i kako će se oni poslovi riešavati, ima tek odlučiti naša kraljevina jedino s kraljem, a ne i s otalim kraljevinama i zemljama monarkije. Ovo stanovište, koje nijesmo nikada pobijali sa strogo teoretičkog već sa političkog gledišta, stoji u najkrupnijoj opreci sa političkim stanovištem neodvišnjačkim, po kojem je pitanje o zajedničkim poslovima za sada riešeno, kao što je riešeno i pitanje o načinu njihova razpravljanja sa ostalim kraljevinama i zemljama monarkije.

Kako se uz to nesuglasje može govoriti o fuziji, to je nješto, što mi svojim zdravim razumom shvaćati nemožemo. — Tko drži, da će Hrvatska u okviru monarkije ikada do toga doći, da bez obzira na ostale kraljevine i zemlje monarkije utanači sa samim kraljem, koji su poslovi zajednički cieloj monarkiji, i kako će se ti poslovi riešavati; tko dosljedno drži, da Hrvatska može, nećemo kazati nadom u uspjeh, već najsmionijom kombinacijom doći u okviru monarkije do veće samostalnosti, nego li je došla Ugarska, on je pravaš, i budi mu od nas prosto, da se na tu zastavu zakune; nu mi nećemo, nemožemo podpisati politički program, koji nesma-

tramo ozbiljnom političkom izjavom. Dok se medju oporbenim strankama nepoluči suglasje u shvaćanju odnosa naše kraljevine prema monarkiji, nemože se govoriti o fuziji. To je jasno kao sunce, i oni ljudi, kojim se postojeće nesuglasje čini sitnicom, koja nije prikladna, da osujeti fuziju, bit će ljudi vrlo pošteni i čestiti, bit će vatreniji patrioti nego li smo mi, nu neshvaćaju pravilno pojam o jedinstvu političke stranke.

Nije se mogla izvesti ni koalicija oporbenih stranaka, jer je pravaši nijesu htjeli, jer su oni očitovali: ili prihvatite stari program stranke prava s njezinim imenom, ili mi odustajemo i od prvog sporazumka, koji je imao značaj koalicije. Kad stvari tako stoje, mi smo si sviestni, da nijesmo krivi, što se opozicije nijesu ni fuzijonirale ni koalirale.

I mi znamo cieniti blagodati fuzije, nu držimo, da se o njoj nemože govoriti, gdje postoje toli oprječna stanovišta, gdje neima sloge u načelima.

Koaliciju nijesmo nikada odbijali, niti je odbijamo, jer ona znači slogu, slogu iskrenosti, slogu uzajamnoga poštivanja načela, slogu u takmici protiv zajedničkog protivnika.

Dr. Marijan Derenčin.

O razvoju demokratske misli.

Predavao dr. Ladislav Polić, sveuč. profesor.

Svjetski ovaj rat donio nam je već mnogo prerazličnih posljedaka, na koje u početku rata nije nitko ni pomišljao. Među najčudnije osobine njegove pripada zacijelo preporod demokratske misli.

Prije rata, barem među intelektualcima i estetima, demokracija nije bila u modi, jer tko je zavirio u koje djelo Nietzschea, Wildea ili Bourgeta, držao bi svojom dužnosti da prezire profanum vulgus, a to je što i u političkom smislu reći, da zazire od demokracije. A sad najedamput stadoše — u raznim zemljama — najsvjetliji umovi prikazivati ovaj rat kao borbu između demokratskih i autoritarnih ideja. Ruska je revolucija usred rata iskresala vatru demokracije i u drugim zemljama, te su čak i vladaoci znali govoriti o gajenju demokracije; a u Pruskoj, Ugarskoj i u Hrvatskoj niknuše demokratske izborne reforme. Kanda se u život povraća vjera u politički dogmat 18. vijeka, da demokratska vladavina izlazi iz bistva čovjeka, da ona jedina odgovara čovječjem dostojanstvu, da je demokracija jedini opravdani oblik države ili bar vladavine. U kojih je življa uobrazilja, oni već sanjaju, kako će se i u spoljašnjem i u nutrašnjem životu državnom zatrti kult sile i interesa, pa će svijetom obladati ideje prava i slobode.

No po pravilima za pučka sveučilišna predavanja ovo nije mjesto za politička razmatranja, pa zato ja ne ću ni da veličam ni da kudim demokraciju ili pravije ne ću da dokazujem, da li je demokracija dobar ili loš oblik države, a ne ću ni da ulazim u aktuelna politička pitanja; već ću nastojati da bestrasno, kao da je riječ o crtama i plohama, prikažem, što je uistinu demokracija, kako li se razvijala demokratska misao. Tko bi ipak želio čitati zanosan govor u hvalu i slavu demokraciji, neka izvoli otvoriti saborski stenografički zapisnik od 12. srpnja prošle godine, u kome je programna besjeda sadašnje hrvatske vlade.

I. Demokracija u Grčkoj.

Kad se povede riječ o započetku demokracije, svak će odmah pomisliti na grčke demokracije: Grčka je kolijevka demokracije, a najizvrsniji teoretik njezin jest Aristotel. Taj veliki filozof, čija je Politika bila riznica državoslovnoga znanja za nebrojena pokoljenja,

Razlikuje tri tradicionalna oblika države prema broju onih što vladaju, t. j. prema tome, da li vrhovna vlast (τὸ κύριον) pripada jednome (ἑνί), malini (ὀλίγοις) ili množini (πολλοῖς). Monarhija je vladanje jednoga lica, oligarhija vladanje manjega dijela državljana, a demokracija vladanje većine odraslih muških državljana.

Nas ovdje zanima samo demokracija, pa ćemo zato izbliže ogledati samo ono, što Aristotel veli o demokraciji. Ali sada već nastaju neprilike, jer Aristotel donosi tri glavne definicije demokracije. Demokracijom ponajprije označuje — sa stajališta broja vladalaca — onu državu, u kojoj vrhovna vlast pripada demosu t. j. organiziranom skupu svijü građana, gdje dakle odlučuju „svi o svima", gdje se građani izmjenjuju u vladanju (ἄρχειν) i u slušanju (ἄρχεσθαι). Pored ove pravničke definicije t. j. definicije po pravnim obilježjima ima još jedna sociologijska, u kojoj Aristotel ne pita, kome pripada pravo na vrhovnu državnu vlast, već pita, koja ekonomska klasa vrši faktično gospodstvo u državi, pa s toga stajališta zove demokracijom onu državu, u kojoj siromašni ljudi gospodare nad bogatima; ako li biva obrnuto, to je oligarhija. Razlika između oba stajališta razbira se iz ovoga primjera, što ga navodi sam Aristotel: Uzmimo, da u jednoj zemlji ima 1300 državljana, od kojih je tisuću bogatih, a trista siromašnih, pa uzmimo, da vrhovna vlast pripada onoj tisući bogataša, dok je trista siromaha isključeno od vladanja. Takva bi država s prvoga t. j. pravnoga gledišta bila demokracija, jer bi to bila vlada većine, a s drugoga t. j. socijalnog gledišta oligarhija, jer bi bogataši vladali. Dašto općeno se dešava, da u državi ima više sirotinje nego bogataša. Tako Aristotel sjedinjava u trećoj definiciji oba obilježja i pravno i socijalno ovako: demokracija je vladanje siromašne većine, a oligarhija vladanje bogate manjine (δημοκρατία μὲν ὅταν οἱ ἐλεύθεροι καὶ ἄποροι πλείους ὄντες κύριοι τῆς ἀρχῆς ὦσιν, ὀλιγαρχία δὲ ὅταν οἱ πλούσιοι καὶ εὐγενέστεροι ὀλίγοι ὄντες).

Odatle se vidi, da je Aristotelu slabo stalo do jurističkog ispitivanja države, već više do sociološkoga. Možda ima pravo Gierke (Genossenschatsrecht III. st. 17), koji veli: „Ja, im Grunde ist die πόλις des Aristoteles überhaupt nicht das, was wir Staat, sondern das, was wir bürgerliche Gesellschaft nennen". Bernatzik (Republik und Monarchie str. 13. i 14.), ističe također, kako je i Aristotel poput Platona previdio pravno bistvo demokracije i državnoga gospodstva t. j. da u demokraciji s pravnoga gledišta ne gospoduju samo siromasi, nego zajedno s njima i manjina bogataša, pa da državno gospodstvo ne znači gospodstvo jedne društvene klase nad drugom, već gospodstvo vrhovnog organa, dakle u neposrednoj demokraciji skupa svih građana. Pa i sam Rehm (Geschichte der Staatsrechtswissenschaft str. 102)

mora napokon priznati, da κύριον znači Aristotelu vrhovnu socijalnu vlast, pa da ustav znači poredak podjele vlasti među raznim društvenim grupama.

No Aristotel se za definiciju državnih oblika ne zadovoljava tek pravnim i socijalnim obilježjima, već izvodi pravo bistvo državnih forama iz neke filozofije o državnim principima (ὅρος, τέλος), koji određuju vrijednost, značaj i tendencije raznih država. Načelo je oligarhije bogatstvo, načelo aristokracije i monarhije jest podjednako ἀρετή, ἀξία (vrlina); demokratski je princip sloboda. Sloboda znači ζῆν ὡς βούλεται (živjeti po svojoj volji), a po svojoj volji t. z. slobodno ne živi ni rob (δοῦλος), pa ni δουλεύων (podanik apsolutne države). Slobodan čovjek ne bi zapravo smio biti ničiji podanik (ἀρχόμενος), ali kad već jest podanik, neka bude κατὰ μέρος t. j. naizmjence da svak ima podjedno dijela u gospodstvu. Iz slobode izlazi jednakost.

Ali kako nas Aristotel uči, jednakosti ima od dvije ruke: jedna je demokratička, ili kako se još zove aritmetička ili kvantitativna, a druga je aristokratička ili geometrijska ili kvalitativna. Prva t. j. demokratička jednakost stoji u jednakosti po broju (ἴσον κατ' ἀριθμόν): jedan je građanin jednak drugome bez obzira na imutak, obrazovanost, podrijetlo, kao što je u aritmetici 1=1, pa gdje sudjeluje više građana, tu odlučuje naprosto broj t. j. većina. Druga (aristokratska) jednakost upravlja se po vrijednosti (ἴσον κατ' ἀξίαν) t. j. po kvalitetnim momentima, kao što su bogatstvo, obrazovanost, plemstvo.

Razlika između ta dva pojma jednakosti najbolje se razbira u organizaciji izbornoga prava. Demokratsko uređenje izbornoga prava polazi s principa aritmetičke jednakosti: dakle na izvjestan broj stanovnika treba da dođe jedan zastupnički mandat, te svaki izbornik može u izbornu žaru da položi jednako snažnu glasovnicu; to je tako zvano jednako izborno pravo. Drugi izborni redovi ishode iz aristokratičkog principa geometričke jednakosti pa razređuju izborno pravo po različnim osobinama građana, kojima se pripisuje osobito značenje za državni život, kao što su imovina, stalež po rodu, znanje, obrazovanje, veća dob, te uvode izborno pravo po cenzu, po zastupstvu interesa, po pluralnosti ili po drugim kombinacijama, koje se obično spravljaju pod pojam „nejednakog" izbornog prava. Glavno je zasada samo to, da samo aritmetička (brojna) jednakost odgovara demokratičkom principu. Iz toga demokratičkoga principa izvodi Aristotel posljetke, koji su važni za sva vremena; evo nekih demokratičkih postulata: svi su građani izberivi za sve službe; svak sudjeluje naizmjence u gospodstvu; službe se ždrijebaju; nema cenza za službe; službe kratko traju; sudove postavljaju svi i svi u njima sudjeluju;

narodna skupština sama odlučuje o najvažnijim stvarima; vršenje službe se nagrađuje; plemstva nema.

Već dosada smo vidjeli, da Aristotel donosi obilježja za demokraciju iz pravne nauke, pa iz socialogije, a najviše iz filozofije o državi. Zato ne ću da stvar još zaplećem prikazivanjem, kako izričaji demokracija i oligarhija imaju još sasvim druga značenja, ako se radi o udjelu u državnoj vlasti, što se vršenja tiče; ne ću ni da raspravljam o odnosu između politije u najužem smislu i demokracije, ni o dobroj i o lošoj vrsti demokracije. Tek jedno moram objasniti. Ako po Aristotelu demokracija znači gospodstvo sviju građana, onda ne smijemo zaboraviti. da građanin ovdje ne znači svakoga državljanina, već samo onoga državljanina, koji ima politička prava, t. j. pravo sudjelovati u državnim poslovima (jus suffragii et honorum ili kako Aristotel veli: πολίτης ἐστιν ῷ κοινωνεῖν ἔξεστιν ἀρχῆς).

Još je red pokušati, kako bi se sve niti Aristotelova razlaganja u jedno sakupile. Prema Aristotelu demokracija je onaj oblik države, gdje vrhovna vlast pripada skupu sviju punopravnih građana pod ova tri uvjeta: ako siromašnih građana ima više nego bogatih, zatim ako punopravni građani (t. j. državljani s političkim pravima) sačinjavaju većinu prema ukupnom broju odraslih muških državljana, napokon ako su ustav i zakoni sazdani na principu aritmetičke jednakosti. Već otuda može svatko vidjeti, da je grčka demokracija sasvim nešto drugo nego moderna što je. Grčkoj demokraciji ne služi za osnovicu shvatanje, da je narod izvor svake vlasti, da je narod tvorac države, da vrhovna vlast pripada cjelokupnom narodu, ukratko nema govora o narodnoj suverenosti: demokrat (δημοτικός) je onaj, koji traži gospodstvo siromašne mase nad bogatašima (ὑπεροχὴ του πλήθους). Osnovna misao moderne demokracije jest politička, a grčka demokracija zapravo je izričaj socijalne zavisti proletaraca spram imućnika. Teorijsko ishodište moderne demokracije jest individuum, a grčke demokracije socijalna klasa; modernoj demokratskoj organizaciji je svrha sloboda pojedinačna, dok se u grčkoj demokraciji i ne govori o individuumu, već samo o pojedinom članu države. Grčka je demokracija čista ili neposredna t. j. u njoj vrši vrhovnu vlast narod sam, dok je moderna demokracija od najveće česti reprezentativna, to će reći, da narod svoju vlast ponajviše vrši preko svojih predstavnika, među koje se u prvom redu broje sabori.

I doista ideje grčke demokracije nisu vršile osobit utjecaj na razvijanje moderne demokracije, pače može se ustvrditi, da se moderna demokracija može razumjeti i bez poznavanja antikne, pa tako se izvrstan prikazivač moderne demokracije A. Esmein i ne osvrće na antiknu demokraciju.

II. Osnovna misao moderne demokracije jest narodna suverenost.

Moderna je demokracija od velike česti čedo modernih političkih filozofijskih ideja. Zgodno veli Jellinek: „Die neuere demokratische Republik ist mehr als jede andere Staatsform mit der Wirkung allgemeiner geistiger Mächte verbunden".

Osnovna ideja moderne demokracije jest misao o narodnoj suverenosti. Što je narodna suverenost, to je jasno rečeno u dvjema člancima francuske Konstituante: „Le principe de toute souveraineté réside essentiellement dans la nation. Nul corps, nul individu ne peut exercer d'autorité qui n'en émane expressément". (Deklaracija prava čovjeka i građanina od 26. augusta 1789., čl. 3. „Princip svake suverenosti stoji bitno u narodu. Nijedno tijelo, nijedan pojedinac ne može vršiti vlasti, koja ne bi izrijekom potjecala iz naroda"). A u ustavu veli čl. 1., tit. III. pr.: „La souveraineté est une, indivisible, inaliénable et imprescriptible. Elle appartieut à la nation; aucune section du peuple ni aucun individu ne peut s'en attribuer l'exercice". (Suverenost je jedinstvena, nedjeljiva, neodsvojiva i nezastarljiva. Ona pripada narodu; nijedna čest puka, nijedan pojedinac ne može pripisivati sebi vršenje njeno".

Prema tome se u ideji narodne suverenosti kriju dvije odjelite misli: jedna se tiče postanja države, a druga se tiče vršenja vlasti u sazdanoj već državi. Prva misao znači, da je narod tvorac države, da je državna vlast produkt narodne volje, da je narod izvor svakoga političkog autoriteta, pa da je državna vlast zato opravdana, što je i samo zato što je ustanovljena od naroda, kojim vlada. Tako se veli u proglasu američke nezavisnosti od g. 1776. „Da bi se osigurala ta prava, naime život, sloboda i težnja za vlastitom srećom, zato su među ljudima postavljene vlade, koje dovode svoja zakonita ovlašćenja iz pristajanja podanika (consent of governed). „Na ono osnovno pitanje, zašto zakoni vezuju, zašto je pojedinac dužan poštovati osude državnih sudova i slušati zapovijedi državnih oblasti, odgovora teorija narodne suverenosti: zato, jer je narod tako htio, jer je narod dao državi ta prava. Narodna suverenost je historijska i logička negacija božanskoga prava kraljevâ[1]: po nauci narodne suverenosti kralj ne vlada po milosti božjoj, već po volji naroda, kralj je povjerenik, komesar naroda za vršenje izvršne vlasti. Ta je nauka u 18. vijeku vrijedila bez prigovora tako da su je i sami vladaoci ispovijedali. Tako

[1] Tako je već pisao preteča socijalizma Saint-Simon na početku 19. vijeka: „L'expression souveraineté par la volonté du peuple ne signifie rien que par opposition à souveraineté par la grâce de Dieu. Ces deux dogmes antagonistes n'ont qu'une existence réciproque".

je čak Fridrik Veliki u svom djelu „Antimachiavel" naznačio vladaoca slugom naroda: „Il se trouve que le souverain, bien loin d'être le maître absolu des peuples, qui sont sous sa domination, n'en est lui — même que le premier domestique." A kralj Leopold II. još dok je bio veliki vojvoda od Toskane, ovako je pisao u jednom pismu: „Je crois que le souverain, même héréditaire, n'est qu'un délégué et employé du peuple"; dakle i ovome je vladaru kralj delegat i činovnik naroda. Ova misao, da je narod jedini na ovom svijetu izvor državne vlasti i političkog auktoriteta, svečano je izjavljena u demokratskim ustavima ili se opet prosto pretpostavlja kao da se po sebi razumije, ona je glavni ključ za razumijevanje moderne demokracije. Poznato je međutim, da ni u jednom ustavu austro-ugarske monarhije nema traga takovoj deklaraciji narodne suverenosti.

Spomenuli smo, da se ideja narodne suverenosti proteže nesamo na postanje države, već i na **vršenje** vlasti u sazdanoj već državi pa o tome ona uči ovo: narod odlučuje u državi ili sam ili po svojim delegatima, pa nitko u državi ne može vršiti vlasti, ako nije neposredno ili posredno dobio mandat od naroda.

Tako veli **Esmein** u svom djelu Eléments de droit constit. français et comp., 5. izd. str. 406. bilj. 1: „La Constitution crée ainsautant d'électeurs distincts, pour choisir les titulaires des divers pouvoirs. D'ailleurs, pour que le principe de la souveraineté nationale ne devienne pas une simple fiction légale, il faut que chacun de ces électeurs tire directement ou indirectement du corps électoral, non pas ses pouvoirs (qu'il tient toujours de la Constitution elle même), mais sa propre désignation."

Prema toj nauci sabor vrši zakonodavnu vlast, jer je izborima primio za to mandat, glava eksekutive vrši izvršnu vlast, jer ga je izabrao ili narod sam ili izabranici naroda, a tako je i sa sucima i sa sudskom vlašću.

A kako je nastala ideja narodne suverenosti? Taj je historijski proces nada sve zanimljiv, ali ovdje ga možemo skicirati tek u najglavnijim crtama. (Isp. **Gierke**, Johannes Althusius 3. izd. 1913. i Genossenschaftscht III. i IV sv.) Prvi se počeci teorije o narodnoj suverenosti javljaju već u srednjem vijeku u vezi s naukom o ugovoru o podanstvu (pactum subjectionis), kojim se htjelo protumačiti postanje ili pravije rekavši opravdanje vladalačke vlasti.

Već je u srednjem vijeku gotovo sasvim ovladalo mišljenje, da u tom ugovoru o podanstvu stoji pravna osnova za vladalačku vlast. Prvi mu se tragovi razbiraju u vrijeme borbe o investituru. Predodžbe iz teologijskog naučanja o nekom prvobitnom prirodnom stanju, gdje nije bilo ni vlastništva ni gospodstva, dolazile su mu u prilog, a tako

i različne uspomene iz germanske pravne povijesti, pa ugovorni karakter tolikih javnih institucija u feudalno doba na osnovi uglava između knezova i staleža, a naročito pravnička nauka o translatio imperii, po kojoj se vlast careva rimskih njemačke narodnosti kao nasljednika Caesarâ osniva na prijenosu vlasti s naroda rimskog na careve rimske pomoću lex regia. I doista već je od kraja XIII. vijeka filozofijska nauka o državi postavila aksiom, da pravna osnova svakome gospodstvu stoji u dragovoljnom i ugovornom podvrgavanju zajednice podanika. Tako je znameniti filozof i potonji kardinal **Nicolaus Cusanus** ustvrdio, da obavezna snaga sviju zakona izvire iz „concordantia subjectionalis eorum qui ligantur"; a svaka vlast potječe iz slobodne „subjectio inferiorum". Pače Nicolaus Cusanus proglasio je načelo narodne suverenosti nezastarljivim „jus divinum et naturale" (božansko i prirodno pravo). Samo dakle ishodište bilo je, može se reći, neprijeporno, tek se vodila borba o značenju i sadržini ugovora o podanstvu. Monarhistička je stranka tumačila prijenos vlasti (translatio imperii) tako, da je narod ugovorom o podanstvu konačno i neporečno odsvojio svoju vlast u prilog vladaocu (alienatio pleno jure); zato narod ne može vladaoca svrgnuti i vladalac je stariji od naroda („princeps maior populo"). Demokratička je stranka tvrdila, da narod nije prenio na kralja supstanciju vlasti, već mu je dozvolio samo vršenje vlasti (concessio usus), dok je narod sam pridržao sebi supstanciju vlasti, zato je narod stariji od vladaoca („populus maior principe"). Dašto pored ova dva glavna mišljenja ima još svakojakih posrednih, koja nas ovdje ne zanimaju.

Kako smo eto vidjeli, razvijanje nauke o državnom ugovoru dovelo je u srednjem vijeku rano i općeno do toga posljetka, da se narod smatrao izvorom svake javne vlasti; dakle je prva zasada u nauci o narodnoj suverenosti bila priznata. Što se pak tiče druge zasade, koja se prostire na vršenje vlasti u sazdanoj već državi, tu su se mišljenja razdvojila. Monarhisti su učili, da je narod odsvojivši sva svoja prava vladaocu izgubio svaki utjecaj u državi, pa zato narod ne može vladara svrgnuti, pače narod nema više ni zakonodavne vlasti; vladalac pak je postao pravi gospodar (dominus) naroda, on ima vlastito i isključivo pravo na gospodstvo: evo već u jezgri buduće nauke o vladalačkoj suverenosti. Pristalice teorije koncesije izvodili su iz zasade, da je narod stariji od kralja različne konsekvencije, kao na pr. da narodu i dalje pripada zakonodavna vlast pored vladara i nad vladarom pa sveudiljan nadzor nad vršenjem vladalačke službe, a navlastito da narod može suditi vladaocu i svrgnuti ga po pravu i pravici. Po tome shvatanju narod je pravi suveren u svakoj državi, makar ona bila i monarhija, a vladalac je u stvari republički magistrat.

Sve konsekvencije demokratskog radikalizma iznio je Marsilije Padovanac, taj Rousseau srednjega vijeka, u svome djelu Defensor pacis (prije g. 1324). Suveren mu je svugdje samo zakonodavac, a zakonodavac mora svagda biti narod, koji vrši zakonodavnu vlast u skupštini ili po svojim izabranim zastupnicima. Vladalac ostaje podložan zakonodavcu narodu, koji ga je postavio; vladalac je samo „secundaria quasi instrumentalis seu executiva pars" (drugotna ili izvršna čest) države, pa mora čitavo svoje vladanje udešavati prema volji naroda („juxta subditorum suorum voluntatem et consensum").

S jednakom odlučnosti u 15. vijeku razvodi ideju narodne suverenosti Nicolaus Cusanus, koji sredovječnu misao o sveopćoj zajednici čitavog čovječanstva napunja modernom sadržinom. Već smo spomenuli njegovu misao, da po prirodnom i božanskom pravu svaka svjetovna vlast izlazi iz dobrovoljnog podvrgnuća naroda. No i postavljeni vladar ostaje podložan zakonodavstvu, koje po naravi zakona pripada cjelini. Vladalac dobija punovlašće za upravu (administratio) i suđenje (jurisdictio), pa stoji pod nadzorom naroda, koji ga zbog zloupotrebe službene vlasti može zvati na odgovor i svrgnuti.

No ideja narodne suverenosti, koja je ovdje prikazana sa čistog pravnog gledišta ne ulazeći ni u kaka teologijska pitanja, nije ostala puka teorija u knjigama, već je i praktički proglašena u staleškim saborima sredovječne Francuske. Već u vrijeme kralja Ivana (1355. do 1356.) tvrde neki, da politička vlast ishodi od naroda. A za stotinu godina poslije na saboru u Toursu (g. 1484.) ideja demokratska izrečena je sasvim jasno i razgovijetno u glasovitom govoru Filipa Pota.

III. Začeci moderne demokracije.

Sredovječna nauka o narodnoj suverenosti bila je i uzrok i učinak silnih borbi u crkvi i u državi. Na početku novoga vijeka misao narodne suverenosti začas je ustuknula pred ojačalom vladarskom vlasti, ali je opet napredovala u drugoj polovini XVI. vijeka u povodu krvavih vjerskih borbi, što ih je u mnogim zemljama raspirila reformacija i protivureformacija.

Na obranu svoje vjere ustadoše u Francuskoj, Španiji i Škotskoj reformirani i katolički pisci, koji su od Guilielma Barclaya prozvani monarhomasima (protivnicima monarha), jer su se usred političke žestoke borbe jetkim pamfletima obarali na vladalački apsolutizam u vjerskim stvarima. Knezovi su prisvajali sebi jus reformandi, po kojem mogu određivati vjeru svojih podanika tako, da podanici moraju promijeniti vjeru i onda, ako je vladar promijeni. Od francuskih monarhomaha spominjem Hotmama, La Boëtiea, a naročito Junija Bruta (to je po svoj prilici bio Duplessis-Mornay), pa Škota

Georgesa Buchanana, a od Španjolaca Marianu. Svi ti pisci i katolici i protestanti gledaju, kako bi odbranili svoju vjeru i crkvu od vladarskoga presezanja, pa s religioznih razloga traže granice vladarskoj vlasti. Nalaze pak granice ponajprije u prirodnom i božanskom pravu, a onda još osobito u ideji narodne suverenosti. I tako oni obnavljaju sredovječnu nauku o narodnoj suverenosti ne donoseći mnogo novih pogleda.

I oni uče, da je vladalačka vlast nastala ugovorom, da je narodno pravo, koje je izvor kraljevskome, veće od kraljevskoga i zato vladalac ostaje podložan narodu. Kako oni miješaju pravo i teologiju, najljepši nam primjer daje Junius Brutus svojom konstrukcijom korealne obveze, što su je učinili Bog s jedne, a kralj i narod s druge strane. Narod je stariji od kralja. Narod je gospodar, a kralj je narodni vrhovni činovnik, kojemu pripada samostalno, ali resolutivno uvjetovano pravo na vršenje državne vlasti (minister Reipublicae, servus regni). Kralj je vezan na ustav i zakone, on je čuvar i vršilac zakona (custos, executor legum). Kralj, koji gazi svoje službovne dužnosti, postaje tirjanin (t. zv. tyrannus quoad exercitium), kao što je tirjanin i usurpator (tyrannus quoad titulum). Svim je monarhomasima bilo najviše do toga, da pokažu, kako narod ima pravo oduprijeti se tirjaninu silom, suditi mu, pa ga svrgnuti i kazniti. Ako se s kojega mu drago uzroka ne može povesti protiv tiranina redovan postupak, onda su neki monarhomasi pozivali narod na revoluciju, a drugi čak preporučivali ubijstvo tiranina.

Međutim čitava sredovječna nauka o narodnoj suverenosti zajedno s naukom monarhomaha kreće se u krugu teologijske i aristotelovske nauke. Njezina konstrukcija ugovora o podanstvu (pactum subjectionis) pokazuje, kako nastaje vladalac i ustav, a ne kako nastaje narod i država. Istom škola prirodnoga prava počevši od 16. vijeka donosi novu misao: nauk o društvenom ugovoru, koji uči, kako nastaje država iz individuuma pomoću društvenoga ugovora. Škola prirodnoga prava izvodi iz naravi čovječje sistem cjelokupnoga prava i javnoga i privatnoga, koje bi imalo vrijediti za sve narode i za sva vremena, a auktoritet tomu pravu stoji — sasvim nezavisno od teologije — u samom čovječjem umu. I doista, suverenom umu u filozofiji odgovara suvereni individuum u državnom pravu. Dok se sredovječna nauka o narodnoj suverenosti temelji na ugovoru o podanstvu između kralja i naroda, moderni nauk o narodnoj suverenosti osniva se na društvenom ugovoru, što su ga učinili suvereni individuumi. To je istom pravi izvor za moderne demokratske ideje. Već to što je moderna pravna filozofija pošla s pojma prirode, a ne od historijskih tvorevina, pokazuje njezin racionalni izvor i revolu-

cionarni smjer. Lijepo veli Windelband (Gesch. der neueren Phil. 4. izd., I. str. 41.): „Dieses Zurückgehen auf die Natur im Gegensatz zu dem historisch Gewordenen ist überaus charakteristisch. Es ist gewissermassen das Stichwort aller Reformationen und Revolutionen."

Vrlo je zanimljivo motriti, kako se nauk o društvenom ugovoru razvijao u dva, rekao bih, paralelna pravca: jedan je pretežno praktički, a drugi čisto teorijski.

Najprije da prikažemo praktički pravac t. j. razvijanje demokracije u zbiljskom državnom životu. Korijenje moderne demokracije niklo je na engleskom tlu, kako su lijepo pokazali Francuz Borgeaud i Nijemac Jellinek, Englez Gooch. U Engleskoj su se demokratske ideje ponajprije javile na crkvenom polju, i to u kalvinskoj reformiranoj crkvi, a odavde su prenesene na političko područje. Tome historijskom procesu na engleskom i američkom tlu baš je to osobito obilježje, što se problem, kako bi se prvobitni aristokratski ustav kalvinske crkve pretvorio u demokratički, pomalo prenosio na ustav i organizaciju države. Glavna zasluga pripada radikalnim sektama, koje su u svjetskoj povijesti poznate pod imenom kongregacionalista i independenata. Tako je već g. 1582. učio Robert Browne: „Pravi kršćani udružuju se u općine vjernikâ, koji su se dragovoljnim ugovorom s Bogom podvrgli pod gospodstvo Boga i Spasitelja, pa čuvaju božanski zakon u svetoj zajednici." Dakle crkvena općina nastaje ugovorom (covenant) vjernika s Božanstvom, a svaka je općina sasvim nezavisna od druge općine. Tu misao o ugovornom osnivanju crkvene općine prenio je već Browne, a još jasnije Hooker na državu ućeći, da država nastaje ugovorom pojedinaca odiskona suverenih, koji izvršuju božju zapovijest ugađajući ugovor slobodnom voljom. Taj je nauk prvi put i praktički ostvaren u Engleskoj i u američkim naseobinama njezinim.

U vrijeme prve engleske revolucije god. 1647. nakon dugih rasprava u vojsci Cromwellovoj vojničko vijeće (neki „sovjet") pod vodstvom John Lilburnea i Iretona, vođâ t. zv. Levellera, izradilo je državni ustav t. zv. Agreement of the People (narodni ugovor). Taj je ugovor na početku god. 1648. predložen parlamentu, a parlamenat ga je imao dati na potpis vascijelom narodu engleskom. Taj ustav imao je dakle da bude ugovor među svim članovima engleskog naroda, te bi se njime odredio zadatak i vlast parlamenta i tako zajamčile narodne sloboštine. U tom osnovnom ugovoru oštro se luče temeljna pravila od netemeljnih. Temeljne zasade čine neodsvojivo pravo samoga naroda, u koje ne može da dira parlamenat, što no je obdaren tek ograničenom vlašću: tu se prvi put javlja razlika između parlamentskih i narodnih prava, koja obilježava američke

ustave. Podjedno je tu prvi put formulovana najodličnija vlast suverena naroda t. zv. ustavotvorna vlast, a podjedno i izrečena potreba, da moderna demokracija mora imati za podlogu pisani ustav. U „Agreementu" odmah se javljaju demokratski postulati: vrhovna vlast u državi neka se prenese na jedan jedini predstavnički dom; vladu izbira parlamenat i to samo na jedan zakonarski period; novi izbori svake dvije godine i srazmjerna podjela izbornih kotara; opće izborno pravo za sve punoljetne građane izuzevši sluge i ljude s uboškom potporom; sloboda vjere; rastava crkve od države; zakonodavna vlast ograničena je slobodnjačkim pravima pojedinaca. Premda ova prva osnova ustava za Englesku nije stala na snagu, ipak joj pripada najodličnije mjesto u povijesti moderne demokracije, jer temelji su njezini ovdje prvi put oštro otesani.

U Americi se počinje demokracija s prvim naseljenjem otaca poklonika (pilgrimsfathers), kako se zovu oni kongregacionalisti, što su god. 1620. iz Holandije krenuli u Ameriku i tamo osnovali New Plymouth. Oni su još za vožnje na brodu „Majski cvijet" učinili ugovor o naselju (Plantation Covenant) po primjeru poznatih im ugovora o osnivanju crkvene općine (Church Covenants). Evo toga državotvornog ugovora: „U ime božje, amen! Mi potpisani podanici Njegova Veličanstva našega suverenog gospodara Jakova, po milosti božjoj kralja Velike Britanije itd., krenuli smo na put na slavu božju, zaradi širenja kršćanske vjere i na čast našemu kralju i domovini da osnujemo prvu naseobinu na sjeveru Virginije, pa se zajedno udružujemo ovim svečanim ugovorom pred Bogom i u nazočnosti sviju nas radi dobrog reda i općega boljitka i za postizanje rečenih svrha. Na osnovi ovoga ugovora izdavat ćemo, naređivati i postavljati takove pravedne i jednake zakone, takove odredbe, takova naređenja, takove ustave, takove urede, kakovi nam se uzvide potrebni za boljitak naseobine, i mi obećajemo svaku dužnu poslušnost i podložnost. Za svjedočanstvo tome potpisali smo svoja imena dne 11. novembra anno Domini 1620." Na toj osnovi sazdana bi prva politička zajednica demokratske strukture na području američkom. Na sličan način nastao je prvi pisani ustav na samom američkom tlu, a to su Fundamental Orders of Connecticut od g. 1639., koji su prihvaćeni u narodnoj skupštini u Hartfordu. I tu nalazimo kao i u engleskom Agreementu ista obilježja, što ih je vjerski kongregacionalizam po svojoj imanentnoj tendenciji morao razviti na političkom polju, a to su: narodna suverenost i ustavotvorna vlast cjelokupnosti građana, biranje sabora svake godine, biranje činovnika itd. Takovi ugovori i naselja bili su osnova za Charte, što su ih pojedinim naseobinama davali kraljevi ili pak vlasnici kolonija. No sve više se zbog slabe

sveze s materom zemljom gubila misao, da su te Charte dar više vlasti, a sve jače je izbijalo shvatanje, da je ustav posljedak ugovora među građanima. Značenje te demokratske misli pojačavalo se, kako je Jellinek lijepo prikazao, prilikama, u kojim su naseljenici započeli i vršili svoje kulturno djelo. Oni su malobrojni i rastreseni u golemim prostorinama, pa živu osamljeni u stanju, koje im se moralo pričinjati prirodnim stanjem. Ako se sastanu, da rasprave zajedničke poslove, oni kao misle, da iz onoga prirodnog stanja ulaze slobodnom voljom u državno stanje. Tako se napokon slijeva crkveno-politički nauk da su covenanti temelj države, s književnim naukom prirodnoga prava, da je ugovor pojedinaca temelj državi, te stvaraju predodžbu, da se čitava država osniva na ustavu, koji ishodi iz volje naroda, te njime narod iz obilja svoje vlasti daje komadiće na vršenje raznim organima, kao što su zakonodavno tijelo, vlada i sudovi. God. 1776. proglašuju se kolonije nezavisnim od Engleske pa daju same sebi ustave ili pretvaraju svoje Charte u konstitucije. Unija sjevernoamerička stvorila je sebi konačni ustav g. 1787.

Iz ovoga kratkoga prikaza vidimo, da je u Americi demokracija sazrela u praktičnom državnom životu. Na evropskom kontinentu u isto je vrijeme stvorena tek teorija demokracije.

IV. Nauk o društvenim ugovoru.

Već smo više puta istaknuli, da je kamen ugaoni modernoj demokraciji narodna suverenost, a ovu konstruira škola prirodnoga prava pomoću društvenoga ugovora, što ga učine suvereni pojedinci.

Taj individualizam škole prirodnoga prava u jednu je ruku čedo renaissance, a u drugu to je mekanističko-atomistička teorija prenesena iz prirodne filozofije u područje društvenih nauka.[1] Dok kolektivizam polazi sa zajednice, individualizam polazi s pojedinca, pa izvodi i tumači svaku zajednicu iz pojedinaca. Država je suma pojedinaca, država je nastala sumom individualnih akata i svako pravo zajednice prema tome i državna vlast jest skup izlučenih i opet sastavljenih individualnih prava.

Teorija društvenog ugovora, kojoj nalazimo početke već u Huga Grotija i Althusija, razrađena je naročito od engleskog filozofa Hobbesa, a za školsku šablonu udešena od Pufendorfa. Ta teorija pretpostavlja neko bezdržavno stanje (status naturae): nad slobodnim

[1] Trągova teoriji u društvenom ugovoru ima u srednjem vijeku, pa i kod Grka i Rimljana, a Kohler (Archiv für Rechts- u. Wirtschaftsphilosophie Bd. III. str. 23 i sl.) čak je našao, da je prvi zastupnik nauka o društvenom ugovoru Mehti, kineski filozof iz 5. vijeka prije Krista.

i jednakim pojedincima nema nikakve organizirane prinudne vlasti, pa vrijedi samo prirodno pravo bez ikakvih jamstva. Kakav je bio život u tom prirodnom stanju, o tome su bila različna mišljenja: Rousseau je naučao, da je to bila rajska idila, Hobbes opet, da je to bio rat sviju protiv sviju. Zašto su pak ljudi ostavili to naravno stanje i udružili se u državu, i tome su jedni nalazili pobudu u nagonu samoodržanja, drugi u nagonu druževnosti ili u obojem. Jasno je međutim, da se prijelaz iz prirodnog stanja u državu (status civilis ili socialis) mogao zakonitim načinom zbiti samo tako, ako su se slobodni i jednaki pojedinci odrekli svoje suverenosti dobre volje t. j. slobodnim ugovorom. Pravni temelj države stoji dakle u ugovoru ili točnije u pristanku (consensus) svih pojedinaca.

Sadržina socijalnog ugovora bila je različna već prema tendenciji piščevoj: kakav je oblik države ili vladavine tko želio, prema tome bi već unaprijed formulirao klauzule društvenoga ugovora. Od sviju najznatniji je Rousseauvljev nauk u djelu „Contrat social" (god. 1762.), tom evanđelju francuske revolucije.

Rousseau započinje ovako: „Čovjek se rodio slobodan, a svuda je sputan okovima. . . . . Kako se ta promjena dogodila? To ja ne znam. A što je može opravdati? Mislim, da mogu riješiti to pitanje". Dakle Rousseau ne kani nam historijski protumačiti sadašnju državu, već hoće da pokaže i opravda[2] državu, koja odgovara bistvu čovjeka. Ugledajući se na John Lockea tvrdi Rousseau, da se od bistva čovjeka ne da odvojiti sloboda, pa zato se može država samo onda opravdati, ako čovjek i u državi sačuva tu najbitniju osobinu svoju, slobodu svoju. Zaradi toga država se mora osnivati na društvenom ugovoru, kojim se pojedinci obavezuju, da će se pokoravati općoj volji (volonté générale); pa budući da opća volja drži u sebi i volju pojedinčevu, tò ostaje svaki pojedinac u takvoj državi podložan sam sebi, i tako je i u državi sačuvana sloboda. Odatle izvodi Rousseau čitav niz konsekvencija, koje su se očito kosile s tadašnjim političkim stanjem. Budući da je opća volja nezastupljiva, nedjeljiva i neodsvojiva, mora zakon, koji je izričaj opće volje, vazda biti skupnim zaključkom suverenoga naroda, bila forma vladavine kakva mu drago, a vlada je vazda podređena zakonodavnoj vlasti. Po Rousseau je dakle jedina razumna i zakonita država neposredna demokracija.[3]

[2] Radbruch (Grundzüge der Rechtsphilosophie str. 106 i sl.) lijepo pokazuje, kako još i danas može teorija ugovora dobro poslužiti za opravdanje države s toga stajališta, da država mora biti uređena pa i djelovati kao da je nastala i kao da još postoji po slobodnom pristanku državljana.

[3] Sav utjecaj Rousseauvljeva nauka na francusku Konstituantu i borbu njegovu s Montesquieuovom doktrinom sjajno je razložio Redslob u djelu: Die Staatstheorien der franz. Nationalversammlung von 1789 (g. 1912).

Historijsko djelovanje toga nauka o društvenom ugovoru bilo je, kako Jellinek kaže, upravo neizmjerno. Čitava moderna država osjetila je njegov najsnažniji utjecaj u strukturi i u uredbama svojim. Vladajući neograničeno u 18. vijeku ovaj je nauk u Evropi razrušio star svijet, a preko Oceana pomogao sazdati nov svijet.

Sprijeda smo vidjeli, kako se iz kongregacionalističkog nauka o crkvenom covenantu razvila u praktičkom životu Engleske i Amerike zasada, da narod sam sebi stvara ustav, a da ga ne prima na dar od vladaoca. Toj praktičkoj anglosaskoj zasadi izradio je teoriju Francuz, glasoviti opat i plemić Sieyès u spisu, što je izašao uoči revolucije: „Qu'est ce que le tiers-état" (Što je treći stalež?). Sieyès uči, da narodu pripada ustavotvorna vlast (pouvoir constituant) t. j. vlast postavljati ustav i mijenjati ga do potrebe. Ustavotvorna vlast je vrhovna vlast, jer ona ustavom ustanovljuje druge, njoj podređene vlasti, i to zakonodavnu, izvršnu i sudsku, koje se zato zovu ustanovljene vlasti (pouvoirs constitués). Ustavotvorna vlast naroda nije vezana i ne može biti vezana ni na kakova ustavna ograničenja, narodu pripada ustavotvorna vlast po prirodnom pravu. Tijem je moderna demokracija proklamirala osnovno pravo naroda na revoluciju.* I doista to je neosporiva konsekvencija demokratske ideje. Već smo vidjeli, da se iz ideje narodne suverenosti još u srednjem vijeku izvodilo narodno pravo svrgnuti vladara, a još radikalnije su na početku novoga vijeka postupali monarhomasi svojim naukom o tiranicidiju. Eto u 18. vijeku vindicira Sieyès narodu pravo revolucije u svakom slučaju i protiv svake vlade.

Ali ni to još nije krajnja konsekvencija nauka o društvenom ugovoru. Tu je izveo istom njemački filozof Fichte, koji je poslije njemačku omladinu svojim „govorima njemačkom narodu" oduševljavao za rat protiv osvajača Napoleona. Fichte (Beiträge, W. W. VI. str. 115. i sl.) umuje ovako otprilike: Tko ne će da učestvuje u društvenom ugovoru, taj je od toga časa izvan ugovora, pa niti ima on pravo na državu niti država na nj. Kako može iz države istupiti pojedinac, tako može i množina. Ovi stoje onda između sebe i naprama državi samo pod vlašću naravnog prava. Hoće li oni, koji su se od države odcijepili, da se među sobom tješnje vežu i da učine nov društveni ugovor s uvjetima kojim mu drago, oni imaju po prirodnom zakonu puno pravo da to učine. Tako je nastala nova država. Dakle Fichte je priznao pojedincima pravo odcijepiti se od države i učiniti novu državu. Otuda izlazi, da nije nešto baš sasvim novo ona izjava sadašnje ruske vlade, da priznaje svim narodima u Rusiji pravo potpunoga samoodređenja čak u tolikoj mjeri, te se mogu odcijepiti od ruske države i osnovati samostalnu svoju državu. Nova je samo kom-

* Pravo na revoluciju ne postoji, jer je pravo

binacija ideje Fichtea, koji govori naprosto o pojedincima, s principom narodnosti, kako su ga izradili Talijani, naročito Mancini (Della nazionalità comme fondamento del Diritto delle genti), a poslije Carnazza-Amari, Brusa, Pasquale Fiori, Pierantoni. Princip pak narodnosti, uče oni, nije ništa drugo nego prirodno pravo slobode i jednakosti preneseno s pojedinaca na narod pa znači, da pravo naroda, da se ujedini u jednu državu, jest isto što i pravo pojedinca na svoju ličnu slobodu. Osnova međunarodnog prava treba da budu narodnosti, a ne države. Stvaranje narodnih država bilo bi najbolje jamstvo za pravni poredak u međunarodnoj zajednici, te bi priznanje narodnosnog načela bilo najrazboritije sredstvo, kako bi se uklonjali sporovi među državama i zajamčio miran razvitak svakoga naroda. Princip narodnosti svima je nama dobro poznat, to je ono Starčevićevo geslo: slobodna, nezavisna i ujedinjena Hrvatska.

Samo da nešto kažemo o pravu revolucije s pravnoga stajališta, a za to nam pitanje daju upravo zornu obuku savremeni događaji u raznim stranim državama.

Pravo revolucije nadilazi krug pravničkih razmatranja, ono je metajurističke prirode. Ako uzmemo — a kao pravnici moramo uzeti — da pravo znači pozitivno pravo izvjesne države, onda se pravo i revolucija pojmovno isključuju, jer revolucija znači upravo promjenu ustava izvršenu mimo pozitivna ustavna naređenja. No dok revolucija kao gola historijska činjenica pada izvan pravnoga okvira, a ono ljudi, koji prave revoluciju, vazda stoje pod pravnim poretkom one države, protiv koje ustaju. Zato ako revolucija ne uspije, potpadaju dionici pokušane revolucije pod kazneni zakon i dolaze u šake državnom odvjetniku; ako li revolucija uspije, pa se novi vlastodršci trajno u vlasti održe i novi faktični poredak steče priznanje i u državi i od drugih država, onda revolucionarci sačinjavaju zakonitu vladu i oni zapovijedaju državnom odvjetniku, da progoni one, koji ustaju za prijašnju vladu. Dakle pravo revolucije nije sve dotle, dok ne bude izrijekom priznato u ustavu, nikakvo pravo u pravnom smislu, već oni ljudi, koji priznaju tu konsekvenciju demokratske ideje, misle na neko pravo u prenesenom smislu, u moralnom, socijalnom ili političkom smislu.[4]

---

[4] Da se o pravu revolucije ne može govoriti, tako veli i sam republikanac Gaston Jèze, glasoviti pariski profesor, u svome djelu: Das Verwaltungsrecht der französischen Republik (sv. 23. zbornika „Das öff. Recht der Gegenwart") str. 446: „Ta je materija apsolutno nejuristička. Po svome pojmu svaka je revolucija nešto nezakonito."

V. Demokracija i pojedinačka sloboda.

Dosada smo pokazali, što uči demokratska teorija o ustrojstvu same države, a sada treba da se osvrnemo na onaj drugi dio ustava, koji ustanovljuje u načelu odnos pojedinca naspram državne vlasti. I tu moderna demokracija uzima za provodiča moderno prirodno pravo, koje je izvodilo državnu vlast iz udružene prvobitne suverene volje pojedinaca. Zato je za modernu demokraciju političko pravo t. j. pravo učestvovati u državnoj vlasti, općenito svakome čovjeku prirođeno pravo, pa ga država mora priznati svakome čovjeku, koji je postao njezin državljanin. U tome se, veli Jellinek, poglavito i načelno razlikuje moderna demokracija od antikne, koja je dopuštala ropstvo ne priznavajući slobodu nerazdvojnom osobinom čovjeka. Pa zato ako moderna demokracija gradi državu na apstraktnom odiskona jednako slobodnom individuumu, to mora za nju vrijediti potpuna politička jednakopravnost pojedinaca u državi bez obzira na prirodne, kulturne i socijalne nejednakosti.

A kako stoji demokracija spram pojedinačke slobode ili tačnije naspram slobodnjačkih prava, kao što su sloboda misli, savjesti, nauke, štampe, sastajanja itd. Ta su prava niknula iz protivštine protiv svemoguće policijske vlasti apsolutne države. Puritanska ih je revolucija prva stvorila, pa već „Agreement of the People" (čl. 8.) poznaje ih. U engleskim naseobinama u Americi, kako je lijepo prikazao Jellinek, ta su se prava dalje razvijala, pa se engleska misao, da svaki Englez izvjesna prava sa sobom nosi kao svoje prirođeno pravo (birth right), pod vlašću engleskih teoretika promijenila u shvatanje, da ta prava pripadaju svakome čovjeku u prirodnom stanju još prije postanja bud koje države i zato ih svaki zakonodavac mora poštovati kao neodsvojiva. U pravom modernom ustavu formulirana su prvi put kao subjektivna prava u ustavu Virginije god. 1776. Na evropskom kontinentu dolaze prvi put za francuske revolucije u Deklaraciji prava čovjeka i građanina od 26. augusta 1789. Ta su prava starija od svake države i od svakoga ustava, pa zato ih mora priznati svaki ustav, a poštovati svaki zakonodavac. U Americi i donekle u Švicarskoj mogu sudovi proglasiti zakone ništavima, ako se kose sa slobodnjačkim pravima.

Pa ipak demokracija nema ništa sa slobodnjačkim pravima. Zato je Duguit upozorivao, kako ne treba vjerovati, da je demokratski nauk vazda liberalan nauk. Ni antikna demokracija, ako joj i ne ćemo da pripisujemo svemogućnost, opet nije poznavala pojedinačke slobode kao pravne institucije. A prvi apostol moderne demokracije J. J. Rousseau izrijekom veli, da „suverena vlast ne treba jamaca naspram podanika", pa onda „budući da odsvojenje prava biva bez pridržaja, sveza je potpuno savršena i nijedan drug nema ništa da traži".

Zato je Rouseau upravo onakav apsolutist kao i Hobbes, samo što Hobbes propovijeda apsolutnu monarkiju, a Rousseau apsolutnu demokraciju; ali za pojedinca je nesnosan jedan apsolutizam koliko i drugi. Zato demokratizam nije nipošto isto, što i liberalizam.[5] Liberalizam u državnopravnom smislu zahtijeva, da pojedinac ima izvjesnu sferu za svoje pojedinačke ciljeve, koja je slobodna od države i u koju država ne smije dirati. Rousseauvljeva demokracija je pusto jakobinstvo, koje gazi pojedinačku slobodu gore od najgorega tiranina. Zato je pravo rekao Duguit: „Ustanovljeni su birani parlamenti protiv despotizma vladalaca; sada treba utvrditi nepovredljivo pravo pojedinca protiv despotizma parlamenata".

VI. Demokracija i oblici države.

Moderne demokratske ideje, kako smo vidjeli, jesu engleskog izvora. Iz Engleske su prešle u Ameriku i Francusku, a Francuska je mnogo primila i od Amerike. Na evropskom kontinentu širile su se te ideje poslije prve francuske revolucije ponajviše u francuskom ruhu. Lijepo veli Esmein (l. c. str. 62.): „L'esprit français, suivant son génie propre, leur a donné leur consécration législative ou, tout au moins, une expression précise. Quoi qu'il en soit, il y a là un phénomène qui, avec la diffusion du droit romain dans le monde civilisé, offre l'exemple le plus frappant de la propagation des institutions par voie d'imitation". (Duh francuski povodeći se za svojim genijem dao im je zakonodavnu posvetu ili barem točan izričaj. Bilo kako mu drago, to je pojava, koja nam pored širenja rimskoga prava pokazuje najočitiji primjer, kako se uredbe prenose pomoću imitacije). Ni u njemačkim monarhijskim ustavima, pa ni u jednom ustavu naše monarhije nije recipirana osnovna demokratska ideja o narodnoj suverenosti. Primljene su pojedine demokratske uredbe kao opće i jednako izborno pravo, ali ni jedan sabor u monarhiji, pa ni hrvatski, nije uređen po demokratskom principu.

Svakomu je poznato, da demokracija znači zapravo demokratsku republiku. A opet svak je čitao, kako u Engleskoj, Italiji, Španiji, u skandinavskim i u drugim državama nesamo publiciste, već i službeni činioci kao parlamenti, ministri, kadšto čak i sami vladaoci zovu svoju zemlju demokracijom. Nije li to baš isto protivurječje kao i republika s kraljem na čelu?

[5] Zgodno veli Radbruch, Grundzüge der Philosophie str. 140: „In Wahrheit ist die Demokratie vom Liberalismus durch eine viel tiefere weltanschauliche Kluft geschieden, als etwa die bürgerliche von der sozialistischen Demokratie."

Već je duga vijeka pitanje, može li se monarhija složiti s demokratskim idejama? Još Montesquieu je rekao, da je Engleska zemlja „u kojoj se republika krije pod prilikom monarhije“. A prorok moderne demokracije J. J. Rousseau jasno je kazao, da ne vidi logičke zapreke za ugođaj narodne suverenosti s monarhijskom formom. No Rousseauvljev prijedlog, jer se osniva na neposrednoj demokraciji, nije prihvaćen. Kompromis između demokratske ideje i monarhije izveden je u ovoj misli: narod jest i ostaje suveren, ali on prenosi v r š e n j e izvjesnih i to u ustavu izbrojenih atributa suverenosti na kralja i njegovo potomstvo, te je kralj nasljedni predstavnik naroda. Prvi put je takva formula prihvaćena u francuskom ustavu od god. 1791., a onda naročito u belgijskom ustavu od god. 1831. i po belgijskom primjeru u norveškom, srpskom, bugarskom ustavu itd. Dakako ovaj kompromis kao i svaki drugi kompromis kvari principe, ali jasno je, da je temelj takvim t. zv. revolucionarnim monarhijama čisto republikanski. Istina, i u Ugarskoj se govori o suverenosti naroda, pače u samom ugarskom saboru o suverenosti ugarskoga zakonodavstva (t. j. sabora), ali to nema ništa s demokracijom, već je korolar nauka o sv. kruni, koji nije demokratskog, već staleškog izvora.

Na sasvim drugom principu osnovane su stare historijske monarhije: na ideji vladalačke suverenosti, dotično na monarhičkom principu. Nauk o vladalačkoj suverenosti bio je preformiran u rečenici sredovječnih monarhista: princeps maior populo, a prvi ga je razradio otac modernog nauka o državnoj suverenosti Jean B o d i n. Nauk o vladalačkoj suverenosti jest teorija vladalačkog apsolutizma: kralj je jedini i isključivi po milosti božjoj vlasnik državne vlasti, kralj je izvor svake vlasti i svakog prava u državi; a budući da je kraljevska vlast suverena, ona je preča od svake druge vlasti, napose od vlasti staleža. Ta teorija postade snažno oružje vladalaca u borbi protiv staleških privilegija i upravo u tom je bila svjetska historijska misija vladarskog apsolutizma, što je samo on mogao satrti privilegovane i sebične staleže i tijem utrti put modernoj državi osnovanoj na jedinstvu područja, naroda i vlasti i na jednakosti sviju državljana pred zakonom. Poslije francuske revolucije formulovan je u Charti ustavnoj od god. 1814. pod vlašću starih tradicija iz francuskog ancien régimea i engleskih toryjevskih nazora monarhički princip, po kojem je vladalac nosilac čitave državne vlasti, te on iz obilja svoje vlasti dariva (oktroira) narodu ustav, ali on pridržaje sebi supstanciju državne vlasti pa daje narodu udjela samo kod vršenja državne vlasti; ako li se porodi sumnja, da li koje suverensko pravo pripada kralju ili narodu, presumpcija ide vazda u prilog vladaocu. To je osnovni princip njemačkih monarhija, pa i Austrije. Tko ne vidi, kako je ideja narodne suverenosti upravo

izmišljena da bude ustuk nauku o vladarskoj suverenosti, a demokratički princip da bude oružje protiv monarhičkoga principa?

Ali kako se može nazivati demokracijom stara engleska monarhija, u kojoj nije nigda ustavom proglašeno načelo narodne suverenosti, već po prastarom pozitivnom principu suverenost pripada parlamentu t. j. kralju zajedno s kućom lordova i s kućom komuna. Pa ipak sadašnji pisci engleski govore o o suverenosti naroda (S i d n e y L o w: The governance of England), pa i sam konzervativni D i c e y (franc. izdanje: Introduction à l'étude du droit constitutionnel str. 66. i 67.), premda l e g a l n u suverenost pripisuje parlamentu, a opet priznaje da je suveren u p o l i t i č k o m smislu zbor izbornika, jer volja izbornika pokazat će se naposljetku vazda kao naj jači i pretežni utjecaj u zemlji. To nam tumači pobliže drugi izvrsni pisac C o u r t e n a y (The working constitution, 2. izd.) političkom zasadom, da se volja izbornika izrečena kod općih izbora o izvjesnom znatnom pitanju, koje služi strankama za plate-formu, smatra izričajem same narodne volje, te je ona mjerodavna i i za lordove, makar oni bili i protivnog mišljenja; opći izbori su zapravo politički referendum. Dakle opće je uvjerenje, da vrhovna politička vlast pripada narodu, a to je s političke strane isto, što je s pravne strane teorija narodne suverenosti. To je duboko značenje raspusta sabora i apela na narod, ako glava države misli, da vlada ima pravo, a ne parlamenat: narod kao vrhovna politička instancija ima da izreče svoj pravorijek (le dernier mot, kako bi rekao Prévost-Paradol), kojemu se moraju svi pokoriti. Raspust sabora, veli D i c e y (Introduction str. 335.), jest u stvari apel legalnoga suverena na političkoga suverena.[1]

Zar nitko u Engleskoj pritom ne pita za kralja? Kralj nema faktične vlasti, on je, kako je rekao Hatschek, izvrstan pisac engleskoga državnoga prava, simbol vlasti, ali važan simbol za čitavo golemo britsko carstvo. Za razumijevanje kraljevskog položaja u Engleskoj izvrsno nam mogu poslužiti ove riječi Gladstonea, koji je i sam toliko puta bio ministar predsjednik: „Kruna engleska je hipoteza, koja dobro funkcionira. Nema razlike bituije za praksu engleskoga ustava, ni za prosuđivanje njeno nego što je razlika između vladaoca i krune. Ta razlika ostaje često nezamijećena, i to stim lakše, što o njoj ne vodi računa naša terminologija ni zakonska ni ceremonijalna. Zakoni i konvencije (ustavni običaji) ne razlikuju prava, vlasti, prerogative sadašnjega kralja od prava one (jurističke) osobe ili mitičke uredbe,

[1] U najnovijem spisu (Die Staatsauffasung der Engländer god. 1917. str. 12.) govori sada i sam H a t s c h e k o engleskom narodu naprosto „das souveräne Volk“.

besmrtne, svemožne, koja obuhvata sve, nepogrješive, sveznajuće, koja je u stručnom pogledu središnja sila i zajednička veza čitavoga našeg sistema. Kruna je kao eter, koji je za moderne fizičare postulat materije i energije. . . . No našom zemljom ne vlada polubožanski despot. Vladalac, koji je nasljedni i ceremonijski poglavar parlamentarne demokracije, ima mnogo privilegija i atributa od najvećega zamašaja: ali on ne posjeduje tih strahovitih vlasti, koje se njemu sa stručnoga stajališta pripisuju. Te vlasti pripadaju prikladnom mitu, koji se zove kruna, a koji bismo isto tako mogli nazvati narodom ili voljom naroda ili imenom svake druge slične apstrakcije".

VII. Vrste demokracije.

Jurve smo istaknuli, da demokracija zapravo znači demokratsku republiku. Što se tiče vršenja državne vlasti, možemo u današnjim demokratskim republikama razlikovati tri odjelita tipa, a to su: neposredna demokracija, čista reprezentativna demokracija i reprezentativna demokracija s institucijama neposredne demokracije.

Neposredna demokracija stoji u tome, da narod sam, a né po svojim predstavnicima, direktno u skupštini odlučuje o vrhovnim državnim poslovima. Takovo uređenje nalazimo u švicarskim kantonima mit der Landsgemeinde (skupština svih punopravnih građana), kao što su: Uri, Obwalden, Appenzell A. Rh., Appenzell I. Rh., Glarus, Nidwalden. Ali današnje neposredne demokracije ipak ne daju narodnoj skupštini onoliku kompetaciju, koliku su imale grčke skupštine, pa one odvajaju od grčkih demokracija po tome, što se danas više ne smatra narodna skupština državom samom, nego tek organom države.

Čista reprezentativna demokracija odlikuje se time, što suvereni narod vrši čitavu državnu vlast po svojim predstavnicima. Tako na pr. u Francuskoj narod vrši zakonodavnu vlast preko parlamenta, izvršnu preko predsjednika republike, a sudsku preko nezavisnih sudova.

Zanimljivo je pitanje, u kojem odnosu stoji sistem predstavnički (reprezentativni) prema demokratskoj ideji? Velika je zabluda misliti, da je narodno predstavništvo u kakvoj mu drago logičkoj vezi s demokracijom. Tà već povijest nas uči, da se jedno od drugoga sasvim samostalno razvijalo; reprezentativni se sistem izvio u Engleskoj iz staleško-feudalnog društvenog ustrojstva. Pa onda reprezentativni sistem, ako se shvati sa čisto pravne strane, direktna je negacija demokracije. Uzmimo za ishodište ono prvo zakonsko formuliranje, u francuskom ustavu od g. 1791. (tit. III., ch. I., sect. 3., art. 7.): „Zastupnici izabrani u okružjima nisu predstavnici pojedinoga okružja, već čitavoga naroda, pa im se ne može dati nikakav naputak". Otud izlazi, da se

svaki zastupnik smatra predstavnikom čitavog naroda, pa imade starati se za interese čitavoga naroda, ali samo po svojoj savjesti i sasvim slobodno od kakvog mu drago utjecaja izbornika svojih; koji mu ne mogu dati nikakih naputaka (t. zv. imperativni mandat), pa ga ne mogu zvati na odgovor i najzad ne mogu ga ni odazvati. Dakle s pravne strane ne postoji nikakav pravni odnos između zastupnika i naroda, pače zastupnik treba da radi protiv volje svojih izbornika, kad se ona protivi savjesti njegovoj. Protiv te imanentne tendencije reprezentativnoga sistema, da učini zastupnike pravno sasvim nezavisnima od naroda, ustali su mnogi dosljedni demokrati, a naročito sam otac demokracije J. J. Rouseau, koji je čak dokazivao (Contr. soc. III., 15) da je reprezentacija nemoguća. Zato su izneseni razni prijedlozi (isp. E s m e i n, lc. str. 388—391 o prijedlozima Chauvièra i drugova, pa Cornudeta), da se zakonom sankcionira imperativni mandat ii pravo izbornika odazvati svoga zastupnika. No ti prijedlozi nisu prihvaćeni, ali zato se sve više širi uredba referenduma, koji čak obuhvata i pravo naroda da opozove čitav sabor; o tome poslije.

Jasno je, da bi se parlamenat izvrgao prosto u oligarhiju, ako se ne bi mogla naći barem p o l i t i č k a sredstva i p o l i t i č k i načini, da se zastupnici učine zavisnima od volje naroda, kad se to već ne će učiniti pravnim načinom. I doista praksa demokracije svagdje je uvela ta politička sredstva. Ponajprije se parlamenti raspuštaju ad hoc, kako bi se narodu dala mogućnost da on svojim glasanjem riješi koje vrlo znatno pitanje. Zatim se uobičajilo, da kandidati razvijaju pred izbornicima svoj program o najznatnijim aktuelnim pitanjima, pa se veli, da politička etika traži od zastupnika, da u saboru radi i glasuje onako, kako je obećao izbornicima. Nije li to s političke strane isto, što je s pravne strane imperativni mandat! Pa evo što kaže za Englesku jedan od najnovijih engleskih publicista S i d n e y L o w (njem. izd. Die Regierung Englands str. 61.): „Član parlamenta izbira se zato, da glasa za izvjesno ministarstvo ili protiv njega. On je delegat svojih izbornika ili tačnije, onoga aktivnoga skupa izbornika, koji vlada mjesnim političkim prilikama. . . Oni ga ne šalju u parlamenat, da tamo pokaže svoju samostalnost; oni bi se vrlo ljutili, kad bi on to činio; pa oni budnim okom prate njegovo vladanje u saboru, da ga mogu odmah i bez oklijevanja pozvati na odgovor, ako u tome pokaže bud kakav opasan prohtjev". Svakome je poznato, da savjesni zastupnici, kako se veli, daju račun o svome djelovanju, premda po pravu nisu dužni to činiti. A poznat je postulat političkog morala,* da se zastupnik odreče mandata, ako mu izbornici pošalju nepouzdanicu, premda po pravu nije dužan odstupiti. Eto tako vidimo, da demokratska praksa traži upravo protivno onome, što nare-

* već je Macchiavelli rastavio moral od politike!

đuje pravo predstavničkog sistema, a politička etika osuđuje onoga zastupnika, koji se drži zakona o narodnom zastupstvu vrijeđajući nepisane običaje demokracije. Sve to samo zato, što u demokraciji ne pripada posljednja riječ parlamentu, nego narodu.

Što se pak tiče organizacije same izvršne vlasti, možemo s praktičkoga gledišta razlikovati tri odjelita tipa: predsjedničku vladu u Sjedinjenim Državama sjeverne Amerike i gotovo u svim ostalim američkim republikama, zatim parlamentarnu vladu u Francuskoj i napokon direktorijsku vladu u Švicarskom savezu i u pojedinim kantonima švicarskim.

Predsjednička vlada organizirana je u državama, gdje je strogo provedeno načelo o podjeli vlasti, po kojem svaka od onih triju vlasti t. j. i zakonodavna i izvršna i sudska ima svoga osobitog nosioca, a nosilac svake vlasti nezavisan je od nosioca druge vlasti, pa još k tome svaki nosilac vlasti dobije po koje sredstvo za obranu od presezanja druge vlasti. Predsjednik Sjedinjenih država, biran od naroda, samostalan je i odgovoran nosilac goleme izvršne vlasti, nezavisan od kongresa i ispoređen kongresu, pače ima izdašno pravo suspenzivnog veta protiv billa (zakona) kongresa, bira po svojoj volji ministre, koji su odgovorni njemu, a nemaju ni pristupa u parlamenat. U takovoj demokraciji nema parlamentarnog režima, ali ima još nešto jače, a opet štetnije, a to je vladavina stalnih odbora obiju kuća kongresa (government by committee), koju je tako žestoko kritizirao sadašnji predsjednik Wilson (Congressional government).

U direktorijskoj vladi pripada izvršna vlast zboru izabranom od parlamenta. Tu nema osobitih ministara, već pojedini članovi direktorija su podjedno ministri i glave eksekutive. Nema ni osobite kakve ministarske odgovornosti. Direktorij ne prisvaja sebi nikakvu vlast da daje pravac državnom životu, već se posvema prepušta vođenju parlamenta. Nastoji se, da vlada bude što zavisnija od naroda, pa se čak traži, da narod ima pravo odazvati vladu (Abberufungsrecht). Direktorijska je vlada sasvim udešena po Rousseauvljevim nazorima: zakonodavna je vlast jedina suverena, a izvršna vlast, koja ima tek da u pojedinim slučajevima provodi opću volju izrečenu zakonom, istina, odvojena je od zakonodavne vlasti, ali joj je sasvim podređena.

VIII. Demokracija i parlamentarna vladavina. — Referendum.

U parlamentarnoj demokraciji ne vrijedi načelo rastave, već princip o spajanju i saradnji nosilaca zakonodavne i izvršne vlasti. Istina, glava izvršne vlasti može imati još i veću pravnu vlast od predsjednika u predsjedničkoj vladi, ali on je ne vrši kao ni kralj u parlamentarnoj monarhiji, za kojega je Thiers izrekao poznatu krilaticu: „Le roi règne mais il ne gouverne pas" (Kralj kraljuje ali ne vlada). Za Englesku nalazi Dicey (Introduction str. 325. i sl.) bistvo parlamentarne vladavine u tome, što se kraljevska prerogativa ima vršiti po volji parlamenta. Izvršnu vlast uistinu vrši parlamentarno ministarstvo ili možda čak sam ministar predsjednik, a predsjedniku republike preostaje vlast imenovati ministra predsjednika i na prijedlog njegov ostale ministre. Svako lično vladanje (pouvoir personnel) predsjednika republike isključeno je, te predsjednik republike ne smije biti sam svoj prvi ministar, već se mora zadovoljiti s time da bude savjetnik svojemu ministru, pa na taj način može vršiti znatan utjecaj. Nada sve je zanimljivo, da je krajnji toryjelac lord Salisbury, budući ministrom predsjednikom, u govoru svome za spomen pokojnoj kraljici Viktoriji u kući lordova dne 25. siječnja 1901. hvalio kraljicu kao uzor parlamentarnog vladaoca zato, što je s toliko takta i oštroumlja znala svjetovati svoje ministre. Parlamentarno ministarstvo, koje treba da bude homogeno i solidarno, uzima se iz većine parlamenta, pa ostaje u vlasti i vodi parlamenat, dokle uživa povjerenje njegovo. Ali ne smije se nipošto misliti, da bi parlamentarna vladavina značila miješanje parlamenta u upravu ili čak miješanje pojedinih članova saborske većine u rješavanje konkretnih upravnih slučajeva, već parlamentarno načelo zahtijeva samo toliko, da vlada kao ravnopravan činilac radi u sporazumu s parlamentom u duhu političkog pravca saborske većine, ali u tom okviru treba vlada da bude potpuno samostalna. Tako veli za englesku vladu Hatschek (Engl. Staatsr. II. str. 665): „Das Kabinett steht heute vollkommen selbständig dem Parlament gegenüber. Das Kabinett führt das Parlament, nicht umgekehrt". Zato vlada ne smije dopustiti, da tko mu drago krnji vladin autoritet. A najmanje odgovora ideji parlamentarizma misao, da bi samo članovi saborske većine, pa njihovi perjanici i ostali pristalice imali biti isključivi dionici zemaljskih dobara, kojima može vlada darivati smrtnike. Ta upravo za Englesku, tu domaju parlamentarizma, poznato je, da vlada, praktički uzevši, ima slabo utjecaja na lokalnu upravu. Napokon se ne smije zaboraviti, da je parlamentarna vladavina osnovana na dvjema faktičnim pretpostavkama: ponajprije moraju postojati dvije otprilike jednako jake i za vladu sposobne stranke, koje se mogu u vladanju izmjenjivati; a onda mora parlamenat da ima faktički u rukama svu političku vlast ili barem znatnu pretegu u vlasti.

S pravne je strane najzanimljivije, što parlamentarna vladavina nije osnovana (osim u nekim engleskim kolonijama (na pr. u Australiji), ni na zakonu ni na običajnom pravu, već na pukim konvencionalnim pravilima (conventions of the Constitution, kako ih zove Dicey). Tako nijedno pravno naređenje ne određuje, da kralj mora uzeti vladu

iz većine parlamenta; da vlada mora odstupiti, kad joj parlamenat izreče nepovjerenje; da kralj ne smije zakratiti svoju sankciju billima itd. O tim konvencionalnim pravilima vrlo je lijepo raspravio Hatschek. (Engl. Staatsrecht I. str. 542. i u Jahrbuch des öff. Rechts III., 1909. str. 1. i sl.) Konvencionalna pravila su takove „Normen, die im Prozesse der Rechtsbildung ein Vorstadium des Rechtes darstellen, weil sie noch nicht durch die offiziellen Rechtsquellen gegangen, die aber deshalb nicht weniger wirksam sind, Normen, welche gewissermassen unter der Decke der Rechtsordnung, insbesondere unter der des öff. Rechtes, sich ausbilden, sie teils ergänzend, teils auf ihren Untergang lauernd, um sich, wo der Widerstand schwach geworden, rücksichtslos an ihre Stelle zu setzen". Ovo su obilježja tih konvencionalnih norama: 1) da se one razvijaju ponajviše protiv slova zakona; 2) da one izvode svoju obaveznu snagu „aus der normativen Kraft des Faktischen"; 3) da se razlikuju od drugih konvencionalnih pravila (običaja, religije, jezika) po tome „dass sie zu ihrem Schutze gewissermassen als Deckblatt eine Rechtsnorm brauchen, diese Rechtsnorm aber meist rechtirrtümlich zur Anvendung kommen lassen". Konvencionalno pravilo nije pravna, već socijalna norma, pa lijepo veli Kelsen (Hauptprobleme der Staatsrechtslehre str. 106): „dann zeigt sich, dass in dem Verhältnis von Rechtssatz und Konventionalregel der Antagonismus von Staat und Gesellschaft mit allen seinen methodologischen Konsequenzen zu Tage tritt". Tako se obistinilo u Engleskoj i u drugim parlamentarnim zemljama ono, što je nagovijestio već Condorcet u svom izvještaju Konventu o osnovi ustava: „qu'il y avait en quelque sorte deux Constitutions, l'une légale et publique, mais n'existant que dans le livre de la loi; l'autre secrète, mais réelle, fruit d'une convention tacite entre les pouvoirs établis (Esmein, l. c. str. 404.) Tamo su dva ustava: jedan pravni mrtvi, papirni, a drugi faktični, živi.

No parlamentarni sustav nema ništa s demokracijom, kako to pokazuje već njegovo postanje.[1] Parlamentarna vladavina razvila se u Engleskoj od konca 17. vijeka, pa u 18. i u prvoj trećini 19. vijeka u vrijeme, kad su se u Engleskoj takmačile za vlast dvije oligarhijske klike (Whigi i Toryi), a da demokraciji nije bilo još ni traga. Uostalom prilike u Ugarskoj daju nam zornu obuku za razliku između parlamentarnog režima i demokracije: tamo nalazimo znatnih državnika i čitavih stranaka, koje su bezuvjetne pobornice parlamentarizma, a

[1] Pravo veli Hasbach: „Die parlamentarische Kabinettsregierung ist die aristokratische Form der Parteiregierung" („Die parlam. Kabinettsregierung" u Ztschrift f. Sozialwis. N. f. VIII. st. 574).

žestoke protivnice demokracije i demokratskog izbornog prava. Parlamentarni sustav znači osobito uređenje odnosa između glave izvršne vlasti, vlade i parlamenta, pa će možda dobro funkcionirati i uz sasvim protivudemokratsko izborno pravo (na pr. s vrlo visokim cenzom, kao u Francuskoj parlamentarizam za Luja Filipa.) Zato se ideja demokratska može smiriti s parlamentarnim sistemom samo ako se vrhovna politička vlast prizna narodu, a ne parlamentu, pa ako narod može izjaviti svoju volju na osnovi najširega prava biranja. No kako je demokratska praksa pomjestila temelje predstavničkomu sustavu učinivši nezavisne po zakonu narodne predstavnike politički zavisnim delegatima naroda, tako je u Engleskoj u naponu parlamentarne vladavine niklo pitanje, ne će li se parlamentarna eksekutiva pod vlašću izbornika pretvoriti u neparlamentarnu vladu diktovanu neposredno od naroda. Tako veli Dicey (l. c. str. 389.), da bi već sada opći izbor mogao u stvari, ako i ne po imenu, značiti narodno biranje izvjesnoga državnika za ministra predsjednika. Može se zaista pomisliti, da će doći vrijeme, kada će se engleski ministar predsjednik, a da ne bude promijenjena ni jedna forma engleskog ustava, postavljati u službu narodnim glasanjem upravo onako kao što se već sada bira predsjednik Sjedinjenih država. A Sidney Low (l. c. str. 74—75) veli, da je kod izbora za Home rule u stvari bilo sve jedno, da li donja kuća bira Gladstonea za ministra predsjednika ili neposredno sami izbornici.

Treći je tip demokratske republike, kako smo spomenuli, polu-reprezentativna denokracija, u kojoj je reprezentativni sistem pomiješan s elementima neposredne demokracije, gdje dakle uz parlamenat odlučuje i sam narod direktno svojim glasanjem. Osnovna je uredba t. zv. referendum, koji stoji u tome, da narod t. j. skup sviju izbornika glasa o zaključcima parlamenta, i to ili ipso jure ili na zahtjev izvjesnoga broja građana ili na prijedlog oblasti. Prve zametke referendumu nalazimo u Švicarskoj, i to koje u neposrednom zakonodavstvu narodnih skupština (Landsgemeinden), koje opet u glavnim skupštinama kantona organizovanih poput federacije kao što su negda bili kantoni Wallis i Graubünden. Izaslanici općina u tim kantonskim skupštinama nisu mogli izjaviti svoj konačni pristanak skupštinskim zaključcima, već su ih uzimali ad referendum t. j. da o njima izvijeste svoje općine radi konačne odluke. Te prastare švicarske uredbe stopile su se s idejama i zakonima francuske revolucije u sadašnju modernu instituciju. U Francuskoj je konvent pod vlašću američkoga zakonodavstva i Rousseauvljevih ideja još 21. septembra 1792. izjavio, da ne može biti ustava, koji ne bi bio od naroda prihvaćen. Osnova girondističkog ustava od god. 1793. poznaje narodno glasanje o ustavu, pa određuje, da se zakoni imaju predložiti narodu na cenzuru, t. j. da

ih narod može slobodno zabaciti. Jakobinski ustav od g. 1793. koji nije stao na snagu iako je bio prihvaćen od naroda, uveo je pravo „reklamacije" izvjesnog dijela građana protiv proglašenih zakona u roku od 40 dana i onda narodno glasanje o osporenim zakonima, pa i pravo narodne inicijativa kod revizije ustava. Prvi plebiscit o ustavu održan bi god. 1793., a odonda je francuski narod češće plebiscitom izjavljivao svoju volju o ustavnim pitanjima, poglavito pod Napoleonom I. i Napoleonom III.

Francuske su ideje ušle u Švicarsku, pa tako bude ustav od 20. svibnja 1802. predložen na glasanje svim građanima, koji su navršili 20 godina. U pojedinim kantonima počeo se referendum javljati istom poslije god. 1830., no već do god. 1870. bude uveden u sve kantone osim Freiburga. Godine 1874. bi primljen fakultativni referendum u savezni ustav (čl. 89.), a god. 1891. uvedena bi narodna inicijativa kod djelomične revizije ustava (čl. 121.)

U Americi glasanje naroda o ustavu datira još od prvih kolonijskih ustava u Connecticutu i Rhode Islandu. Pri stvaranju ustava za Massachusetts god. 1780. prihvaćen bi prvi put način, da ustav bude najprije zgotovljen od ustavotvorne skupštine (State Convention) i onda predložen narodu na konačno odobrenje glasanjem u općinskim skupštinama (town meetings). Odavde je taj način glasanja narodnoga pri stvaranju ustava tek u 19. vijeku prešao u pojedina savezne države. Narodno pak glasanje o običnim zakonima uvedeno je samo u nekim sjevernoameričkim državama kao u South-Dakoti, Utahu, Oregonu i Nevadi.

Narodno glasanje javlja se u različnim oblicima. Već smo upoznali ustavni referendum t. j. narodno glasanje pri stvaranju i mijenjanju ustava. Obični referendum tiče se prihvata običnih zakona (t. j. onih, koji nisu ustavni zakoni), dok neki prijelaz k pravom referendumu pokazuje t zv. narodni veto: ako se izvjestan broj građana usprotivi zakonu parlamenta, zakon se predlaže narodu na glasanje, pa pritom se računaju kao da su zakon prihvatili oni, koji nisu glasali. — Referendum je dalje obligatoran, ako ustav već unaprijed tačno uređuje, da se izvjesni zaključci parlamenta (kao zakoni, ugovori, zaključci o drž. financijama) imaju predložiti narodu na glasanje; referendum je opet fakultativan, ako narodno glasanje biva tek onda, ako to zatraži izvjestan broj građana ili samo zakonodavno tijelo. — Zatim ide ovamo savjetujući referendum (advisory referendum u nekim sjeverno-američkim državama): izvjestan broj građana može tražiti, da se koje mu drago pitanje unutrašnje politike predloži narodu na glasanje, e bi bi se čulo mišljenje naroda. — Narodna inicijativa zove se pravo izvjesnoga broja građana pokrenuti narodno glasanje bilo tako da se parlamenat potakne te on sam predloži narodu na glasanje zakonsku osnovu, ili ako parlamenat ne će da osnovu predloži, da se narod pita, da li parlamenat ima izraditi takovu osnovu. Radikalnija forma narodne inicijative stoji u tome, da izvjestan broj građana može sam sačiniti zakonsku osnovu i predložiti je narodu na glasanje. — Posljednji je način direktnoga sudjelovanja naroda u zakonodavstvu pravo naroda da može odazvati čitav parlamenat, kao što biva u nekim švicarskim kantonima. — Ovo pravo naroda odgovara krunskom pravu raspustiti parlamenat. — Osim političkoga referenduma ima još i lokalni, koji se vrši u pojedinim općinama Sjedinjenih država za općinske poslove.

Misao referenduma sve se više širi. Zanimljivo je, da je pri raspravi o reformi engleske gornje kuće prije nekoliko godina izneseno nekoliko pobuda za uvedenje referenduma, a prije toga je još god. 1894. u jednom svome govoru sam lord Salisbury priznao teorijsku opravdanost referenduma, ali je ipak dokazivao, da su opći izbori kojima narod odlučuje o najznatnijim pendentnim pitanjima, prikladnije i gipčije sredstvo za raspitivanje narodne volje. Znatno je i to, što je belgijski kralj u dinastičkom interesu kod revizije ustava g. 1892. tražio, da se uvede referendum.

IX. Neke osobine demokracije.

Razmotrivši osnovne ideje i ustavno ustrojstvo demokracije red je još naročito istaknuti one osobine, kojima se odlikuje demokratska država.

Kako smo već spomenuli, demokracije se osnivaju na pisanom ustavu t. j. na ispravi, kojom se hoće da popiše (kodificira) čitavo ustavno pravo, pa se podjedno ustavnom zakonu pripisuje veća vrijednost nego običnim zakonima, te se ustav može mijenjati kud i kamo težim načinom nego običan zakon. Vidjeli smo, kako je misao pisanoga ustava niknula u prvoj engleskoj revoluciji, kako je prenesena na američko tlo i odanle se raširila u Francusku i diljem vasione. U vezi s idejom pisanoga ustava razvila se i misao o ustavotvornoj (konstituirajućoj) vlasti naroda (povoir constituant), po kojoj narodu pripada ona najviša vlast stvarati i mijenjati ustav. Tu vlast vrši narod ili sam direktno referendumom ili preko ustavotvorne skupštine (konstituante) ili preko parlamenta uz osobito otešćane forme (quorum, kvalificirana većina, predhodni raspust parlamenta itd.).

U demokraciji suveren je narod. Narod stvara ustav, kojim ustanovljuje one tri vlasti: zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Bitno je obi-

lježje demokracije, što narod hoće da kontrolira mandatare svoje vlasti.

Što se tiče ponajprije zakonodavne vlasti, to se u demokracijama zamjećuje neko očito nepovjerenje naroda prema parlamentu. Tome je bilo krivo onamo gramženje legislative za presezanjem u vlast eksekutive, a ovamo parlamentarna korupcija i stranačka bezobzirnost saborskih većina. Zato se u nekim državama Sjeverne Amerike opaža tendencija suziti vlast parlamenat u prilog naroda, koji stvara ustave u formatu čitavih knjižurina, samo da što više predmeta otme vlasti parlamenta. U demokraciji zakonodavac nije svemoguć, granica mu je postavljena pravom naroda i slobodnjačkim pravima pojedinaca i to je dogmat prihvaćen još iz „Agreement of the People-a", pa vrijedi još i danas u samoj Francuskoj, premda ustav od g. 1875. ne poznaje deklaracije prava. U Sjedinjenim državama, gdje su sudovi vlasni ispitivati ustavnost zakona, sudovi su snažno jamstvo, da zakonodavna vlast ne prijeđe svojih granica.

Jur smo pokazali, kako demokratska ideja traži, da se ukine ili barem ograniči reprenzentativni sistem time, što bi se uveli obavezni naputak za narodne zastupnike (imperativni mandat), pravo naroda odazvati parlamenat, pa onda referendum. No međutim već je dosada demokratska praksa izvrnula ideju reprezentacije, te je od narodnih zastupnika, koji su po zakonu slobodni, neodgovorni i neopozivi, učinila politički zavisne, odgovorne i opozivne mandatare naroda. Demokratska ideja dala je raspustu sabora značenje, neka bude prilika narodu, da izreče svoj besprizivni sud o stvarnim pitanjima i o položaju vlastodržaca. Opći izbori u demokraciji politički su referendum.

Demokratska ideja traži zapravo, da parlamenat ima samo jedan dom. No ako se iz razloga političke zgodnosti uvedu dva doma, gornji se dom ne smije sastojati od privilegovanih klasa, pa ni od virilaca: plemstvo pa nasljedna služba i demokracija, to je contradictio in adjecto. Da je pak opće i jednako pravo biranja jedino demokratsko izborno pravo, to je gotovo tautologija.

Demokratka misao o kontroli naroda nad parlamentom zahtijeva da izborni periodi budu što kraći, dakle izbori što češći. Vrlo je uspješna kontrola naroda s pomoću poslovnika, što ga narod ustavotvorac nameće parlamentu. Tako poslovnici pojedinih sabora u Sjedinjenim državama sadrže minucioznih naređenja o saborskom poslovavanju, kao što su: odmjerena zasjedanja, enacting clause za zakone, zabrana „Log-rolling-a", zabrana prevelikog amendiranja, vrijeme za podnošenje billa, permanentne i specijalne aproprijacije itd. A sva ta naređenja, koja često služe i za zaštitu manjina, stoje pod zaštitom redovnih sudova, koji su vlasni zakone protiv poslovnika donesene i proglasiti ništavima.

Za izvršnu vlast, bila ona povjerena kome mu drago, traži demokratski dogmat, da bude izabrana od naroda ili njegova predstavništva na izvjesno vrijeme, da bude narodu odgovorna, pa da joj narod može u svako doba po volji odrediti nadležnost. Predsjednik republike, ne budući ustavotvoran organ, nema dijela u stvaranju ni mijenjanju ustava. a može imati tek pravo veta protiv običnih zakona. U svim demokracijama najznatnije upravne odredbe, kojima se stavlja na kocku bitak države, oduzimlju se izvršnoj vlasti i pridavaju zakonodavstvu, kao što su pravo rata, pa proglašenje opsadnog stanja, a i odobrenje međunarodnih ugovora ide u kompetenciju legislative.

Demokracija ne podnosi birokracije, koja bi bila zatvorena kasta po zvanju. Zato demokracija traži, da činovnike izbira narod ili parlamenat ili barem da budu imenovani uz privolu legislative. Demokracija ne može dati činovnicima ni pravnih ni socijalnih privilegija, koji bi činovnike uzdigli nad ostale građane. Ona ne dopušta, da se u činovnika razvije esprit de corps sa zasebnom staleškom časti. Ali u praksi čine se mnogi kompromisi, jer moderne zapletene životne prilike iziskuju činovnike zvaničnike, koji se moraju sasvim predati svome zvanju, a zato moraju imati stručnu izobrazbu, ali također i osiguranu doživotnu eksistenciju. I tako vidimo, da je Francuska, i ako demokracija, upravo postojbina vrlo lagodne birokracije, a i u Engleskoj opažaju noviji istraživači, kako se birokracija sve više širi širi (Mendelsohn-Bartholdy: Richter und Parlament u Archiv für öff. Recht. Sv. 29., str. 284). I mjesto narodnoga biranja uvlači se imenovanje po glavaru države kao navlastice u Francuskoj.

Po demokratskoj doktrini trebalo bi da narod bira suce, kao što ih bira u švicarskim kantonima i u pojedinim američkim državama, i to na što kraće vrijeme. Ali to se ne da složiti s drugim postulatima za sudačku službu, a to su pravnička sprema i potpuna nezavisnost, koja pretpostavlja i nesvrzivost. I tu je praksa dovela do različnih kompromisa, koji su bolje ili slabije uspjeli. Služba sudačka za demokraciju je još toliko znatnija, što suci imaju da budu čuvari ustava imajući pravo ispitivati ustavnost zakona.

Jedno je neprijeporno, da demokratska ideja traži isključenje činovnika iz parlamenta.

X. Završnja razmatranja.

Tako smo prikazali idejnu sadržinu i ocrtali pravnu strukturu moderne demokracije. No možda će tko prigovoriti, da ove ili one uredbe nema u ovoj ili onoj demokraciji ili pak da ova ili ona konzekvencija demokratske ideje ne izbija jednakom snagom u svakoj demokratskoj zemlji. Takav je prigovor posve opravdan, ali ne obara

ni našega razlaganja ni našega prikazivanja, jer smo željeli prikazati tek prosječni tip moderne demokracije. Prosječni pak tip vazda je idealan tip, ali ne po tome, što bi sadržavao neki ideal, koji treba postizati, već po tome, što sadrži prosječnu sliku, koja sasvim ne odgovara nijednom od zbiljskih objekata, jer se u tip mogu uzimati i onakva obilježja, koja dolaze samo u većini objekata, pa ih u nekim uopće nema, ili koja dolaze u raznim objektima u vrlo različnoj mjeri.

Što su se demokratske ideje ostvarile u civilizovanim zemljama na prerazlične načine, tome su razlozi historijski. Te ideje šireći se vasionom padale su na vrlo različno tlo, ulazile u vrlo različitu sredinu: političke, socijalne i kulturne prilike, u kojima je trebalo da se izvrši recepcija, u svakoj su zemlji bile drugačije. Da je francuski republikanski ustav od god. 1875. tako konzervativan, te ga francuski pisci jedva mogu odbraniti od prigovora nedosljednosti u provođenju demokratskih ideja, tome ćemo lasno naći uzrok, ako se opomenemo, da je taj republikanski ustav napravljen od monarhistične većine tadašnje narodne skupštine i još k tome nakon strašnoga eksperimenta pariske komune, pa nakon bojagi demokratske tiranide Bonapartâ. Napoleoni I. i III. namrli su čitavom svijetu neprolazno iskustvo, kako je vlastodršcima lako izvraćati demokratske ideje za svoje, protivudemokratske ciljeve, jer najblistavija od sviju političkih fraza može da bude demokracija. Pored tih spoljašnjih prilika imaju još u samoj demokraciji tri snažne pobude za kompromise s tuđim idejnim kompleksima i s drugim organizacionim momentima. Ovamo ide ponajprije prva poteškoća imanentna[1] demokraciji: narod treba sam da vlada, a umije li vladati, barem u zemljama s neobrazovanom analfabetskom masom? Demokracija je danas pitanje kulturno. No ne rađa li demokracija sama po zakonu maloga broja, kako ga Wieser zove, aristokraciju onih, koji imaju vladati? Zatim i demokracija potrebuje dandanas stručno obrazovanih činovnika, a ne će li birokracija prisvojiti sebi najveći komad vlasti? Najzad demokracija znači vladanje većine, dakle stranačko gospodstvo,[2] a tko će dovoljno zaštititi indiindiduum od tiranije većine? Odatle oni kompromisi, dašto u svakoj zemlji drugačiji, tako s monarhičkim institucijama, s reprezentativnim sistəmom, s oligarhijom u birokratizmu, da dulje ne nabrajam. Koliko se moderne demokracije približavaju aristotelovskom „mješovitom ustavu", još ćemo lakše razumjeti, ako uzmemo na um, da Grcima već samo biranje činovnika za vladine oblasti znači aristokraciju.

Istina, svakome je slobodno po volji kritizirati demokraciju i demokratske ideje, pa su se tom slobodom i mnogi poslužili. Tako se može pobijati filozofijsko ishodište demokracije, koje stoji u individualizmu, pa dokazivati, da je apstraktni individuum fikcija, jer je čovjek vazda živio kao član društva. Mnogima se vidi suviše plitak demokratski utilitaristički[3] moral Jeremije Benthama, koji, čini se, najbolje odgovara individualističkom ishodištu moderne demokracije. Još je lakše dokazivati, da je društveni ugovor presmiona fikcija. Pomisao, da slobodnjačka prava kao čovječja prava pripadaju čovjeku još prije države, jur je pobijao otac pozitivizma, filozof Auguste Comte bazirajući pojam prava na misli dužnosti: „Chacun a des devoirs et envers tous, mais personne n'a aucun droit proprement dit. Nul ne possède plus d'autre droit que celui de faire toujours son devoir (Politique positive, 1842., II. str. 361)." (Svatko ima dužnosti i prema svima, ali nitko nema pravo rekavši nikakoga prava. Nitko nema više drugog prava doli prava činiti vazda svoju dužnost.) A i francuski državoslovac Duguit (Traité de droit constit. str. 20.) veli, da sloboda

[1] Evo što jo rekao najdosljedniji branič demokracije J. J. Rousseau: „A prendre le terme dans la rigeur de l'aception, il n'a jamais existé de véritable démocratie, et il n'en existera jamais. Il est contre l'ordre naturel que le grand nombre gouverne, et que le petit soit gouverné. (Uzevši riječ u strogom značenju, nikada nije bilo prave demokracije i nikada je ne će biti. Protiv prirodnog je poretka da mnoštvo vlada, a da se nad malinom vlada.) Odatle je potekla u nauci čitava struja, koja hoće da dokaže, kako je demokracija tek legenda, a borba između aristokracije i demokracije jest u stvari borba manjine što vlada, s novom manjinom koja gramzi za vlašću. Tragovi tome shvatanju nalaze se u početnika francuskog socijalizma kao u Saint-Simona, Fouriera; donekle tako čak i anarkiste Bakunin i Proudhon, a danas francuski sindikaliste. To je mišljenje nekad branio filozof Hippolyte Taine i državoslovac Gumplówicz. Talijanski sociolog Vilfredo Pareto (Les systèmes socialistes) iznio je teoriju o „circulation des élites", po kojoj vlada samo elita, tek se elite u vlasti izmjenjuju, a Gaetano Mosca (Elementi di Scienza Politica 1896) poriče mogućnost demokracije i veli, da svaki društveni poredak mora unutrašnjom nuždom imati jednu „classe politica" t. j. jednu manjinu, koja vlada. O svemu tomu vrlo poučan članak Roberta Michelsa: Die oligarchischen Tendenzen der Gesellschaft. Ein Beitrag zum Problem der Demokratie. (Achiv für Sozialwiss. u. Sozialpolitik sv. 27. str. 73 i sl.)

[2] O biti stranaka poučno raspravlja Jentsch: Die Partei (kolekcija „Die Gesellschatt"), a naročito Ostrogorski, „La democratie et l'organisation des partis politiques", koji nas vodi u pravi pakao američke stranačke korupcije, koju u najnovije doba osvjetljava i Coester, Verwaltung und Demokratie in den Vereinigten Staaten v. Nordamerika.

[3] Benthamov maksimum sreće promeće se u praksi demokracije u socijalni minimum, protiv kojega vidimo reakciju u Nietzchea i u socijalnih aristokrata. Simmel (Zur Soziologie der Armut u Archivu für Sozialwiss. u. Sozialpolitik sv. 22 st. 15): „Dieser Typus des sozialen Minimums drückt sich am vollkommensten in dem sogar direkt negativen Charakter der Massenvorgänge und Interessen aus. Das Schweizer Referendum hat überraschend und zwar den verschiedensten Gesetzesvorschlägen gegenüber Ablehnung ergeben".

znači „la liberté de remplir son devoir social“ (slobodu vršiti svoju socijalnu dužnost). S jurističke pak strane sasvim je utvrđeno, da se narodna suverenost ne može održati kao pravni pojam, kako su pokazali nesamo njemački pisci, već i sami Francuzi: filozof Auguste Comtè zove narodnu suverenost metafizičkim samovoljstvom (l'arbitraire métaphysique), a pravnik Duguit čak govori o vjerovanju u mit o narodnoj suverenosti, pa i Esmein brani narodnu suverenost sasvim nejurističkim razlozima. Teorija narodne suverenosti u jednu ruku identificira narod s državom, a u drugu ruku stavlja narod izvan države tako, da u državi imaju dva subjekta suverenosti: jedan je narod, a drugi je država.[4] Sociolozi pak, vični razmatrati samo borbu socijalnih grupa u državi, zovu demokracijom gospodstvo ili sugospodstvo četvrtoga staleža, industrijskoga radništva, dok im je parlamentarni režim osnovan na cenzu imovine i inteligencije gospodstvo buržoazije. Napokon dolaze praktični političari, koji prema trenutnim potrebama ističu ili zatomljuju ovu ili onu konsekvenciju demokratskih ideja.

Tako je došlo, te se izričaj „demokracija“ nalazi u velikoj opasnosti da postane puki cliché, otrcana fraza bez sadržaja, koje bi se morao kloniti svaki čovjek istančaloga ukusa. Tome usuprot mora se istaknuti, da je, istina, svakome slobodno kritizirati demokraciju pa sasvim zabaciti demokratske ideje ili prihvatiti ih samo djelomice, ali da se pod modernom demokratskom misli može razložito i s pravom razumjeti samo onaj višestoljetnom historijom utvrđeni sistem političkih ideja, koje sačinjavaju sadržinu zapadne demokracije. A ta demokratska ideologija, kako smo vidjeli, jest po svom postanju republikanska i revolucionarna.

Sada je još red utvrditi, što je u istinu moderna demokracija? Pozitivni pravnici treba da se drže modernih ustava. Prema tomu mora se reći, da demokracija ponajprije znači demokratsku republiku t. j. republiku, gdje narod sam sobom vlada na osnovi narodne suverenosti i po načelu brojne jednakosti. S gledišta modernih ustava moramo u demokracije brojiti i tzv. revolucionarne monarhije t. j. one, u kojima je u povodu revolucije nastala uredba monarhije ili opet sam ustav, jer i tu ustavi proglašuju princip narodne suverenosti i zajamčuju sudjelovanje najširih redova naroda u državnim poslovima. Dovle smo sva obilježja za definiciju povadili iz pozitivnih ustavnih

[4] O malo drugačijem dualizmu za englesko državno shvatanje govori Hatschek u svom pomenutom spisu (Die Staatsauffassung der Engländer sl. 5): zerlegt der Engländer das, was wir Staat nennen, in zwei Begriffe: in „govermment“ (Regierung) und in „nation“.“ Tu bi government značilo čitavu državnu vlast kao aktivnu sastavinu države, a „nation“ zapravo narodno društvo u državi, koje se bori o vlast.

zakona i dotle dopire granica za stvaranje pravničkih pojmova. Pa zato kako ćemo pravnički definirati demokraciju u Engleskoj, gdje nema zakona, koji bi igda bio proglasio narodnu suverenost, već naprotiv parlamentska suverenost je neosporivi zakonski temelj? Kako se može dati juristička definicija protiv izričnog zakonskog naređenja? I doista nije moguće. Zato nije moguće ni dati zajedničku pravničku definiciju za demokratsku republiku, demokratsku monarhiju i za demokraciju po praksi. A ipak svak osjeća, da su sve vrste demokracije u stvari isto; ta Prévost-Paradol u svom glasovitom djelu La France novelle čak veli, da on postavlja samo takva načela, koja se mogu jednako primijeniti i na demokraciju monarhičku i na demokraciju republičku. Sve tri vrste demokracije podudaraju se u političkom učinku, a ovaj u svjema stoji u tome, da je za državu na koncu konca vazda odlučna volja naroda, i to mora tako da bude u prvim dvjema vrstama demokracije već po samom ustavu, a u trećoj takva je državna praksa. A ta državna praksa nije puki fakat politički i socijalno indiferentan, već se ona unatoč zakonu osjeća kao nešto što treba da bude, što je opravdano konvencionalnim normama ili t. zv. ustavnom etikom, koja veže sve političke činioce, te oni priznaju, da po tim pravilima pripada narodu konačna odluka, pa oni tu odluku narodnu i poštuju. Naš moderni kodeks ustavne etike, veli zgodno za Englesku Dicey (l. c. str. 333), zajamčuje ma i posrednim načinom ono, što se drugdje zove narodna suverenost. Demokracija po praksi, mogli bismo reći, jest projekcija s ravnine pravnih naređenja na ravninu političku, na ravninu političkih ili socijalnih konvencionih normama. U jednu riječ, po tim konvencionim pravilima narod — a ne možda glava države ili vlada — ima davati glavni i odlučni pravac čitavom državnom djelovanju, a to znači uistinu vladati. To je najdublje značenje riječi, da u demokraciji narod vlada sam sobom. Tako bismo mogli konačno reći, da je moderna demokracija onakva država, u kojoj bilo na osnovi pravnih naređenja ili pak na osnovi socijalnih pravila, a po načelu brojne jednakosti narod sam sobom vlada.

Vidjeli smo, da su moderne demokratske ideje niknule u 17. vijeku u Engleskoj, odakle su presađene u Ameriku, a iz Engleske i Amerike prešle u Francusku. Od francuske revolucije unaprijed one osvajaju vasioni svijet čas brže, čas polako, a u naše vrijeme upravo na juriš. I doista među najjače idejne sile, idées-forces rekao bi Fouillée, što su igda pokretale svijet, pripada demokratska misao.

znači „la liberté de remplir son devoir social" (slobodu vršiti svoju socijalnu dužnost). S jurističke pak strane sasvim je utvrđeno, da se narodna suverenost ne može održati kao pravni pojam, kako su pokazali nesamo njemački pisci, već i sami Francuzi: filozof Auguste Comtè zove narodnu suverenost metafizičkim samovoljstvom (l'arbitraire métaphysique), a pravnik Duguit čak govori o vjerovanju u mit o narodnoj suverenosti, pa i Esmein brani narodnu suverenost sasvim nejurističkim razlozima. Teorija narodne suverenosti u jednu ruku identificira narod s državom, a u drugu ruku stavlja narod izvan države tako, da u državi imaju dva subjekta suverenosti: jedan je narod, a drugi je država.[4] Sociolozi pak, vični razmatrati samo borbu socijalnih grupa u državi, zovu demokracijom gospodstvo ili sugospodstvo četvrtoga staleža, industrijskoga radništva, dok im je parlamentarni režim osnovan na cenzu imovine i inteligencije gospodstvo buržoazije. Napokon dolaze praktični političari, koji prema trenutnim potrebama ističu ili zatomljuju ovu ili onu konsekvenciju demokratskih ideja.

Tako je došlo, te se izričaj „demokracija" nalazi u velikoj opasnosti da postane puki cliché, otrcana fraza bez sadržaja, koje bi se morao kloniti svaki čovjek istančaloga ukusa. Tome usuprot mora se istaknuti, da je, istina, svakome slobodno kritizirati demokraciju pa sasvim zabaciti demokratske ideje ili prihvatiti ih samo djelomice, ali da se pod modernom demokratskom misli može razložito i s pravom razumjeti samo onaj višestoljetnom historijom utvrđeni sistem političkih ideja, koje sačinjavaju sadržinu zapadne demokracije. A ta demokratska ideologija, kako smo vidjeli, jest po svom postanju republikanska i revolucionarna.

Sada je još red utvrditi, što je u istinu moderna demokracija? Pozitivni pravnici treba da se drže modernih ustava. Prema tomu mora se reći, da demokracija ponajprije znači demokratsku republiku t. j. republiku, gdje narod sam sobom vlada na osnovi narodne suverenosti i po načelu brojne jednakosti. S gledišta modernih ustava moramo u demokracije brojiti i tzv. revolucionarne monarhije t. j. one, u kojima je u povodu revolucije nastala uredba monarhije ili opet sam ustav, jer i tu ustavi proglašuju princip narodne suverenosti i zajamčuju sudjelovanje najširih redova naroda u državnim poslovima. Dovle smo sva obilježja za definiciju povadili iz pozitivnih ustavnih

[4] O malo drugačijem dualizmu za englesko državno shvatanje govori Hatschek u svom pomenutom spisu (Die Staatsauffassung der Engländer sl. 5): zerlegt der Engländer das, was wir Staat nennen, in zwei Begriffe: in „govermment" (Regierung) und in „nation"." Tu bi government značilo čitavu državnu vlast kao aktivnu sastavinu države, a „nation" zapravo narodno društvo u državi, koje se bori o vlast.

zakona i dotle dopire granica za stvaranje pravničkih pojmova. Pa zato kako ćemo pravnički definirati demokraciju u Engleskoj, gdje nema zakona, koji bi igda bio proglasio narodnu suverenost, već naprotiv parlamentska suverenost je neosporivi zakonski temelj? Kako se može dati juristička definicija protiv izričnog zakonskog naređenja? I doista nije moguće. Zato nije moguće ni dati zajedničku pravničku definiciju za demokratsku republiku, demokratsku monarhiju i za demokraciju po praksi. A ipak svak osjeća, da su sve vrste demokracije u stvari isto; ta Prévost-Paradol u svom glasovitom djelu La France novelle čak veli, da on postavlja samo takva načela, koja se mogu jednako primijeniti i na demokraciju monarhičku i na demokraciju republičku. Sve tri vrste demokracije podudaraju se u političkom učinku, a ovaj u svjema stoji u tome, da je za državu na koncu konca vazda odlučna volja naroda, i to mora tako da bude u prvim dvjema vrstama demokracije već po samom ustavu, a u trećoj takva je državna praksa. A ta državna praksa nije puki fakat politički i socijalno indiferentan, već se ona unatoč zakonu osjeća kao nešto što treba da bude, što je opravdano konvencionalnim normama ili t. zv. ustavnom etikom, koja veže sve političke činioce, te oni priznaju, da po tim pravilima pripada narodu konačna odluka, pa oni tu odluku narodnu i poštuju. Naš moderni kodeks ustavne etike, veli zgodno za Englesku Dicey (l. c. str. 333), zajamčuje ma i posrednim načinom ono, što se drugdje zove narodna suverenost. Demokracija po praksi, mogli bismo reći, jest projekcija s ravnine pravnih naređenja na ravninu političku, na ravninu političkih ili socijalnih konvencionih norama. U jednu riječ, po tim konvencionim pravilima narod — a ne možda glava države ili vlada — ima davati glavni i odlučni pravac čitavom državnom djelovanju, a to znači uistinu vladati. To je najdublje značenje riječi, da u demokraciji narod vlada sam sobom. Tako bismo mogli konačno reći, da je moderna demokracija onakva država, u kojoj bilo na osnovi pravnih naređenja ili pak na osnovi socijalnih pravila, a po načelu brojne jednakosti narod sam sobom vlada.

Vidjeli smo, da su moderne demokratske ideje niknule u 17. vijeku u Engleskoj, odakle su presađene u Ameriku, a iz Engleske i Amerike prešle u Francusku. Od francuske revolucije unaprijed one osvajaju vasioni svijet čas brže, čas polako, a u naše vrijeme upravo na juriš. I doista među najjače idejne sile, idées-forces rekao bi Fouillée, što su igda pokretale svijet, pripada demokratska misao.